

KERESZTÉNY MAGVETŐ

Éreztük, hogy egyházunkban, úgy is mint egyikében a magyar egyházaknak, szükséges, sőt halaszthatatlan ideje valamit irodalmi úton nemcsak különleg, hanem szellemi erőtökénk tervszerű összpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek önérdékének, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn; arról van kérdés: a legjobb erők s buzgó jóakarát egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezetünknel életrevalóság, némi tudományi és erkölcsi súly s tevékeny közszellem van.

Keresztény Magvető 1861.

<http://kermagv.unitarius.org>

KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ • ALAPÍTÁSI ÉVE 1861 • 127. ÉVFOLYAM

2021.

ISSN 1222-8370

9 771222 837248

KERESZTÉNY MAGVETŐ

ALAPÍTÁSI ÉVE 1861
KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ
MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT
127. évfolyam • 2021 • 2. szám • Kolozsvár

A lapot indexeli a *Religious and Theological Abstracts*

A *Keresztény Magvető* a romániai tudományos
kutatásokért felelős nemzeti tanács (CNCS)
B kategóriás tudományos folyóiratnak minősítette.

Főszerkesztő: dr. Kovács Sándor
Szerkesztő: dr. Andorkó Júlia Eszter
Olvasószerkesztő: Dénes Gabriella, Rodger Matlage
Műszaki szerkesztő: Virág Péter

A szerkesztőbizottság tagjai: dr. Balázs Mihály, dr. Brandt Juliane, dr. Czire Szabolcs,
dr. Horn Ildikó, dr. Koppándi Botond, dr. Molnár Lehel, dr. Rezi Elek

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült a kolozsvári IDEA nyomdában.

ISSN 1222-8370.

MEGRENDELÉS • SUBSCRIPTION • ABONAMENTE

Belföldi előfizetőknek: a lapszám ára: 20 RON, előfizetés egy évre: 80 RON

Külföldi előfizetőknek: éves előfizetés: 5000 Ft (+ postaköltség Magyarországra), illetve 20 EUR (+ postaköltség)

Az előfizetési szándék jelezhető a kiadványterjesztő hivatalban (Mezei Melinda Kinga nevére):
postacím: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
elektronikus cím: keresztenymagveto@unitarius.org
telefon: +40 364 405 557

Az előfizetés összegét kérjük az alábbi bankszámlaszámok valamelyikére küldeni:
lejben: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
forintban: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
euróban: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01
Számlatulajdonos: Episcopia Unitariană, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

For domestic subscriptions: a single issue is 20 RON, a yearly subscription 80 RON
For foreign subscriptions: yearly subscription 5000 HUF (+postal fee to Hungary) or 20 Euro (+postal fee)

Subscription requests may be sent to the Publishing Office (Kinga Melinda MEZEI):
postal address: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
e-mail address: keresztenymagveto@unitarius.org
telephone: +40 364 405557

Please send the subscription amount to one of the following bank account numbers:
RON: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
HUF: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
EURO: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01
Account owner: Unitarian Church, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

Pentru abonare în România: un exemplar este 20 RON, abonarea timp de un an este 80 de RON
Pentru abonare din străinătate: pentru un an 5000 de HUF (+cost livrare în Ungaria) sau 20 Euro (+cost livrare)

Cererile de abonare se trimit la Oficiul de publicații (Kinga Melinda MEZEI):
adresa: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
telefon: +40 364 405 557

Sumele se trimit la unul din următoarele conturi bancare:
RON: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
HUF: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
EURO: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01

Titularul contului: Episcopia Unitariană, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Furu Árpád – Weisz Attila
Újonnan feltárt részletek a magyarszováti unitárius templom lebontott
középkori boltozatából – a 2020. évi helyreállítás eredményei 115

Keserű Gizella
Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel
testvérek a 17. század elején 150

MŰHELY

Molnár Lehel
Mihalik Kálmán, a kolozsvári unitárius kollégium és a *Székely himnusz*
100. évfordulója 175

VARIA

Gudor Kund Botond
Marosszentimre temploma mint szórványszimbólum – egy nem illuzórikus
templom az illuzórikus közösség szolgálatában? 184

KÖNYVSZEMLE

Kovács Sándor

Önfejű unitárius lelkész – Innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor

(1815–1872) írásos hagyatéka, SZAKÁL Anna (s. a. r., a bev. tan. és a jegyzeteket írta), (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020), 640 p. 205

Kivonatok 208

TANULMÁNYOK

Furu Árpád¹ – Weisz Attila²

Újonnan feltárt részletek a magyarszováti unitárius templom lebontott középkori boltozatából – a 2020. évi helyreállítás eredményei

A Kolozsvártól északkeleti irányban alig 35 km-re, a mezőségi dombok között megbúvó Magyarszovát unitárius temploma egyike a vidék legjelentősebb műemlék épületeinek. Értékei időről időre felhívják magukra a szakemberek figyelmét, emlékeztetve arra a művészeti szempontból is igen gyümölcsöző hajdani korszakra, amikor az innen irányított birtoktest tulajdonos családjának tagjai, a Suckyak a királyi udvartartás közvetlen közelében tudhatták magukat, és családjuk erejét olyan kiváló művészeti alkotásokkal fejezhették ki, mint a Sucky Benedek által a gyulafehérvári püspöknek ajándékozott kehely, a szováti templom falfestményei vagy egykori kőboltozatának faragott részletei, melyekből különleges darabokat hoztak napvilágra a 2020-ban zajló alapmegerősítési munkálatok.

A felfedezett kőrészletekről elsőként az *Unitárius Közlöny* 2020. évi 12. számában adtunk röviden hírt.³ Ezúttal a *Keresztény Magvető* hasábjain egészítjük ki korábbi írásunkat néhány észrevétellel, és ami fontosabb, több fényképpel és a kiemelt, illetve ki nem váltott kőfaragványok katalógusával. Ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy ez a közlés is csak előzetes jellegű, amelyben a munkálatok kö-

¹ Dr. FURU Árpád (Kolozsvár, 1969) a Magyar Unitárius Egyház építészeti és örökségvédelmi tanácsadója, műemlékvédelmi szakmérnök, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének óraadó tanára.

Elérhetősége: frpd2@yahoo.com.

² Dr. WEISZ Attila (Marosvásárhely, 1975) művészettörténész, a Kolozsvári Művészeti és Formatervezői Egyetem tanára. Elérhetősége: attila.weisz@uad.ro.

³ FURU Árpád, WEISZ Attila, „A magyarszováti unitárius templom boltozatának faragottkő leletei”, *Unitárius Közlöny* 30.(90.), 12. sz. (2020): 9–11.

rülményeit, a feltárt darabok rövid ismertetését tesszük meg, válaszolva ezzel a *Keresztény Magvető* főszerkesztőjének kérésére. Tesszük ezt olyan körülmények között, amelyek nem tették még lehetővé sem a helyszíni kutatás kiteljesítését és lezárását, sem a felszínre hozott faragott kőelemek megfelelő grafikai dokumentálását (felmérését) és művészettörténeti feldolgozását. Jelen cikk közreadására egyetlen „mentségünk” az, hogy tekintettel a helyreállítási munka finanszírozásának nem föltétlenül jó kilátásaira, nem látjuk tervezhetőnek a kutatómunka ütemezését. Így a teljes feltárás és tudományos feldolgozás távoli befejezésének perspektívájában talán nem hiábavaló a 2020-as alapmegerősítési munkálatok eredményeinek ismertetése. Reméljük, hogy a leletek pontos felmérése, lerajzolása, tudományos elemzése és publikálása nem marad el. Hangsúlyozzuk, hogy e cikk tárgyát képező faragott kővek a templom két, XVIII. századi portikuszának alapjaiból, pontosabban ezek kívülről elérhető részeiből kerültek kiemelésre. Még nem történt meg az alapmegerősítés a déli bejárat küszöbe alatt, és hátra van a portikusz felmenő falai vakolt felületeinek kutatása is, ahol további, másodlagosan felhasznált faragványokra számíthatunk. Az épület teljes helyreállítása során elkerülhetetlen lesz a belső falfelületek kutatása, amely során remélhetőleg tisztázni lehet a középkori boltozatok nyomvonalait, ahogy a szentélyben remélni lehet a sekrestyeajtó részleteinek, esetleg pasztofóriumfülkék és papi ülőfülke azonosítását. A 2020. évi munkálatok régészeti felügyeletét Csók Zsolt régész vezette, ám a jelzett körülmények miatt a régészeti feltárás sem teljes. Az ásatások lezárása és a régészeti megfigyelések közzététele további értékes adatokkal fog hozzájárulni e különleges templom történetéhez.

A templom rövid története

A hajdani Alsó- és Felsőszovát határán (ma már összeolvadt a két település), egy dombtetőn álló, támpillérekkel erősített templom értékeire a XX. század elején és közepén Kelemen Lajos⁴ és Entz Géza⁵ is felhívta a figyelmet, a közelmúltban pedig Weisz Attila végzett itt művészettörténeti kutatásokat.⁶ A ma látható

⁴ KELEMEN Lajos, „A szováti falfestmények”, *Pásztortűz* 11. (1925), 21. sz. 449–452. Újraközölve: „A szováti falfestmények”, in: Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. B. NAGY Margit (Bukarest: Kriterion, 1977), 114–119.

⁵ ENTZ Géza, *Erdély építészete a 11–13. században* (Kolozsvár: EME, 1994), 159.; ENTZ Géza, *Erdély építészete a 14–16. században* (Kolozsvár: EME, 1996), 40–41.

⁶ WEISZ Attila, *Magyarszovát – unitárius templom*, Erdélyi Műemlékek 36. (Kolozsvár: TTA–Kriterion, 2002); WEISZ Attila, „*Studiu de istoria artei privind biserica unitariană de la Suatu, județul Cluj*”, tervdokumentáció része, 2020.

templom vagy inkább annak az előzménye 1311-ben már a Sukyak birtokaként szerepel a forrásokban. Az eddigi kutatási eredmények még mindig nem egyértelműsítik, hogy a Sukyak által a XV. század első felében megvalósított nagy léptékű átalakítás – amely meghatározza a templom mai külső és belső képét – mennyit őrizhetett meg egy esetleges korábbi épületből, és azt sem, hogy ez a korábbi épület a mai helyén állt-e vagy sem.

A XV. század első felében ugyanis a patrónus Suky család igényes kőfaragványokkal díszített boltozattal és belső falfestményekkel látta el a faragványok különleges minőségéhez kis méreteivel, szokatlanul rövid szentélyével alig illő szent hajlékot. A család reprezentációs igényeit képviselték a templombelsőben elhelyezett, kőből faragott, egykor festett címerek: a hajó három szakaszos keresztboltozatát támasztó, négy poligonális falpillér levéldíszes fejezeteit a Suky család régebbi címerei díszítik, a boltozat zárókövein pedig a családi címerek társaságában a világi és egyházi hatalom címerei, azaz a Magyar Királyság és a pápaság jelvényei voltak láthatók. A hajó keleti sarkain a bordaindító konzolokat mondatzalagot tartóbüsztek díszítették, és a félköríves diadalív fölött is fennmaradt egy szobortartó konzol. Ma is látható a hat csúcsíves, mérműves ablak, a nyugati homlokzat körablaka és a hajóba nyugatról meg délről nyíló két bejárat igényesen faragott kőkerete. A hajó belső falfelületeit freskók díszítették, ebből sajnos csak három töredék maradt fenn: a diadalív déli pilléréen egy *Pietà*-ábrázolás, ennek közvetlen szomszédságában, de már a déli hajófalon egy egész alakos *Üdvözítő Krisztus*, illetve az északi falon két kisebb mezőben egy nagy méretű *Utolsó ítélet*-kompozíció töredékei. Nagy kár, hogy a kerek kompozíciója miatt is igen ritka *Utolsó ítélet* már dokumentálását követően, 1925-ben egy javítás során elpusztult.⁷

A templom legutóbbi nagy átalakítása a patrónus család utolsó férfi tagjához, Suky Lászlóhoz köthető. 1790-ben a jelentősen károsodott középkori boltozatot a hajó és a szentély fölül lebontották, helyette síkmennyezet készült. A boltozat lebontásából kinyert kőanyagból építették fel a két középkori bejárat elé a barokkos manzárdtetővel lefedett déli és nyugati portikuszt.⁸ A déli portikusz tetőoromzatába ekkor falazták be a középkori boltozat egyik zárókövét, amely a régi Suky-címer 1418-ban Suky „Darabos” János számára Zsigmond király által megújított változatát ábrázolja. A pápai címert és a Sárkány-rend címerállata által övezett, kettős keresztos állami címert ábrázoló két zárókövet szintén nem építették be. Ezek sokáig a templom körüli temetőben hanyódtak, míg a közel-

⁷ KELEMEN, „A szováti...”, 450–452.

⁸ Uo., 449.

múltban a déli portikuszban helyezték el őket, ám pontosan a címeres felületük szinte a felismerhetetlenségig lekopott. Helyreállításuk a templom egyéb faragott kőrészleteivel, azaz a két ajtókerettel, a hat ablakkerettel, a négy címeres bolt-indítókővel és az 1790-ben készült kő szószékkal együtt 2013-ban, a Teleki László Alapítvány támogatásával, Nagy Benjámín restaurátor munkája által valósult meg. (Ugyanekkor Mihály Ferenc a szószékkoronát és az 1715-ben készített régebbi úrasztalt restaurálta.)

A 2020. évi munkálatok előzményei és rövid leírása

A templom most zajló szerkezeti helyreállítását az egyre sűrűbbé váló repedések miatt a Magyar Unitárius Egyház Főhatósági Hivatala az egyházközséggel közösen már 2012-től napirendre tűzte. Jóllehet az egyházközség rendszeresen meszeléssel és kisebb javításokkal próbálta a repedéseket eltüntetni, a szakértők egybehangzó véleménye szerint csak egy átfogó, az alapok megerősítését, a falak teljes kijavítását célzó helyreállítás lehet célravezető. Ennek érdekében többéves kutatás és tervezés, majd engedélyeztetési folyamat indult, amelyet szintén a Teleki László Alapítvány a magyar kormány által a határon túli műemlék-helyreállítások támogatására létrehozott Rómer Flóris Tervének keretében támogattott, ahogyan ez a program biztosította a munkálatok 2020-as elkezdését is. 2020-ban a főhatósági hivatal sikeresen pályázott a román kormány Nemzeti Örökségi Hivatalának először kiírt Műemléki bélyeg pályázatára, így megnyílt a lehetőség az alapok régészeti kutatással egybekötött külső megerősítésére, valamint az északi falszakasz javítására. A munkálatokat az Unicons kft. csapata végezte, és a főhatósági hivatal építészeti és műemléki tanácsadója, Furu Árpád közvetlenül koordinálta. A Tirt Georgiana (Progir kft.) által tervezett szerkezeti beavatkozás során Csók Zsolt vezette a régészeti felügyeletet, és Weisz Attila biztosította a helyszíni művészettörténelmi jelenlétet. A gyorsbeavatkozás engedélyeztetése a Konzol kft. felmérése és előzetes tervei alapján vált lehetségessé.

A munkálatok 2020 júliusa és novembere között zajlottak. Az Augustin Popa tartószerkezeti és talajmechanikai szakértő által javasolt megoldás külső szakaszos alapmegerősítést írt elő, azaz az eredeti alapot egy L keresztmetszetű, új betontömbbel kellett kiegészíteni. Az L vízszintes, rövidebb szára volt hivatott az alapfal talpát a jó alapozási talajjal összekötni, míg a függőleges, hosszabb szár az alapfal felmenő falát köpenyszerűen erősíteni. Az előzetes levéltári és helyszíni kutatás igazolta, hogy a szentély északi, keleti és részben déli oldalán már 1965–66-ban végeztek alábetonozást. Az ekkor jóváhagyott, Kós Károly által aláírt tervben a kőalap alá kellett volna teljes szélességben betonlapot önteni, ám a

kivitelezés során – feltételezhetően szembesülve a templom alatti repedezett tufaszikla okozta ásási nehézségekkel – ezt nem így valósították meg. A tervben megadott betonmennyiséget koszorúszerűen az alapozási falak mellé öntötték úgy, hogy ennek talpával legtöbb helyen el sem érték a tufaréteget, hanem a másodlagos, részben középkori temetkezések által is bolygatott töltésrétegre támaszkodtak. Az így elkészült új betonkoszorú nem akadályozta meg a falak további repedését és süllyedését. A mérnöki terv elkészítésekor az 1965-ös javítás pontos konfigurációja nem volt ismert, így számítani lehetett arra, ami be is következett: a jelenlegi tervben javasolt megoldást a szentély körül módosítani kellett, ugyanis az 1965-ben beöntött koszorú miatt egyes szelvényekben az eredeti alap alá való beásás nem volt kivitelezhető. Így a 2020-as beavatkozás ezekben a szelvényekben tulajdonképpen az 1965-ös koszorú alábetonozását jelentette, oly módon, hogy az új beton beékelte a régi beton és az érintetlen tufaréteg közötti részt, helyettesítve a másodlagos töltést. A legkritikusabb résznek a szentély északi oldala minősült, ahol az 1965-ös alábetonozás egyre vékonyodó keresztmetszettel készült. Fény derült arra is, hogy ezen a csúszások által leginkább érintett szakaszon az eredeti alapfal is töltésen áll. Itt a szerény méretű, 1965-ös beton lehetővé tette a fal tényleges aláalapozását is, azaz az eredeti alap és az érintetlen tufaréteg közötti szakasz beöntését. A korábban nem aláfalazott részeken, azaz a szentély déli oldalán és a hajó kerülete mentén az eredeti tervek alapján készültek el az L keresztmetszetű vasalt szelvények, természetesen igazodva a változó alpmélységhez és a talaj adottságaihoz. A munkálat során összesen 64 szelvényben történt alábetonozás.

A munkálatok során feltárt középkori faragványok

Az alapmegerősítés során a portikuszok alapjaiban, ahogy erre már Kelemen Lajos 1925-ben figyelmeztetett, feltűntek az egykori boltozat faragott kövei. A kisebb darabok a korra jellemzően körtetagos keresztmetszetű boltozati bordák voltak, melyekből a könnyebben mozdíthatóakat kiemeltük (**kat. K11–K16, K18**), míg néhány darab az alapozásban maradt (**kat. S3, S7, S8, S10, S11**).

Szintén sikerült kiemelni vagy az alapozásban azonosítani a hajó és a szentély boltozatának az indításait is. Biztosan a hajóból származnak azok a boltozati réteggövek, amelyeken felismerhető a poligonális falpillérek folytatása, illetve szimmetrikusan három borda indul belőlük. E nagy méretű faragványok széles, a falszövetbe való befogásra szolgáló nyúlvánnyal rendelkeznek, emiatt jellegzetes, T alakú keresztmetszetük van (**kat. K3–K5, S1, S4, S5, S6, S9**). Közülük a legérdekesebb talán a **K3-as** darab, amelyen a poligonális faloszloptömb három

egymás melletti oldalából visszametszéssel, közvetlenül (azaz konzol vagy fejezet nélkül) indulnak a bordák. Eszerint a darab eredeti helye közvetlenül a hajó valamelyik faloszlopának címeres fejezete fölött volt. Sajnos az egyik borda letörött, ám helye világosan látszik. A visszametszett formájú konzol már a XIV. század második felében gyakori megoldás volt, a visszametszett bordaindítás valamivel később, 1400 környékén vált elterjedtté. A **K5-ös** darab a második, a **K4-es** a harmadik réteggöve lehetett a hajó boltozatának. A köveken szerkesztési vonalak és illesztési jelek tanúskodnak az egykori kőfaragók precíz és gondos munkájáról.

Sajnos több darabba törve maradt fenn a nyugati portikusz küszöbe alatt egy angyal kis méretű büsztjével díszített sarokkonzol (**kat. K8**). Lobogó hajfürtjei, hasa előtt iratszalogot tartó ujjainak aprólékos kidolgozása jó minőségű előképek alkalmazását sejteti, ám főleg az arc felületének sérülései nem teszik lehetővé pontos értékelését. Kialakítása hasonló a hajó nyugati sarkaiban, a karzat alatt látható figuratív gyámkövekéhez, amelyeken a több mészréteg alatt is kivethető a kezeiben mondatszalogot tartó, szakállas próféta vagy szent körvonala. Hasonló gyámköveket a kolozsvári Szent Mihály-templomban is láthatunk, ilyen például a déli mellékhajó délnyugati sarkán Ézsaiás prófétát ábrázoló konzol. A nyugati sarkok figuratív gyámköveihez képest kisebb angyalalakos konzol helyét a faragvány „háttereként” feltűnő tompaszögös falsíkindítás és az alján látható segédvonal egyértelműen a poligonális szentélyzáradék valamelyik sarkában határozza meg.

Kiemelésre került három olyan boltozati bordaindítás is, amelyek eredeti helyét a szentélyben feltételezzük (**kat. K6, K7, K9**). A szentély poligonális záródású, aránytalanul rövid, és záradéka is szabálytalan. Ez a furcsa alaprajz valószínűleg a terepviszonyok miatt alakult ki. A támpillérek pozíciója és száma alapján kétszakaszos boltozat fedte a szentélyt, és a szabálytalan alaprajz miatt a boltozat építőelemei is szabálytalanok kell legyenek. A **K6-os** és **K7-es** darabok közvetlenül a falsíkról indított hármas bordaindítások, ezeknek a helye a hosszfalak középtengelyében lehetett, a két boltszakasz találkozásánál, egymással szemben. A közvetlenül a falsíkról indított bordák az 1420–30-as évektől váltak egyre gyakoribbá. A két faragvány érdekessége, hogy aszimmetrikusak: a három borda közül az egyik oldalsó magasabbról indul, ám felső csatlakozási felülete alacsonyabban van, míg a két másik, hosszabb borda az ellenkező irányba fordul. Az aszimmetriát a szentélyalaprajz geometriája magyarázza. A szentélyben ezeken kívül még lennie kellett a két nyugati sarokindításnak és a poligonális záradék sarkaiban az angyalalakon (**K8**) kívül három indításnak. Ezek egyes bordaindítások lehettek, mivel falíveknek nincs nyoma sem a hajóban, sem a szentélyben. A **K9-es** darabról feltételezzük, hogy a szentély valamelyik felsorolt sarkában volt. A körtetagos

keresztmetszetű faragvány alja a **K3-hoz** hasonlóan alsó visszametszéssel indul, a visszametszés kettős ívű.

A nyugati portikusz alapjában bukkant fel a hiányzó két boltzárókő (a hajó három, a szentély két boltszakaszos volt). Egyik (**kat. K2**) sajnálatosan sérült, eleve csak alig több, mint a fele maradt meg, de széles peremgyűrűjén jól látható a többi zárókövön is előforduló levélfríz. A hajdani lefele forduló felületén, a sérült címerpajzson a régebbi Suky-címer koronából kiemelkedő farkasfőjének kontúrja azonosítható címerpajzson. A legértékesebb lelet kétségkívül a szinte teljes épségben megmaradt ötödik boltzárókő (**kat. K1**), amelynek peremén még kiemelése előtt láthatóvá vált az igényesen faragott gót minuszklulás felirat: „*Arma: Regni: Hungari(a)e:*”, azaz „A Magyar Királyság címere”, és ennek megfelelően a négykaréjos keretezésű pajzson a vágásos állami címer. A címerpajzs vörös és fehér festése és a betűk belső felületének vörös színezése a több mint két évszázados föld alatti „szolgálat” ellenére a vártnál jobban megőrződött. A pajzs kialakítása és a többi zárókő címerén hiányzó négykaréjos keretezés a kolozsvári Szent Mihály-templom nyugati kapuján és hajójában elhelyezett címerekre, illetve a gyulafehérvári székesegyházban álló, ifj. Hunyadi Jánosnak (Johannes Miles) tulajdonított szarkofágon látható vágásos címerre emlékeztet (a feltűnően igényes betűk kialakítása is idézi a szarkofág peremén szaladó feliratot).⁹ A széles, levélfrízzel (vagy, amint láttuk, felirattal) díszített peremgyűrű mindegyik szováti zárókövön megjelenik, ám igen ritka megoldásról van szó.

A két utolsó boltzárókő kiemelése tisztázta a szováti mennyezetén ábrázolt heraldikai program nyitott kérdéseit. Komplex, mindegyik boltzáró követ „igénybe vevő” programról van szó, amelyeken a címerek ábrázolási típusai is változatosak. A patrónus család célja saját, azaz a két ág kevésbé eltérő címereinek (koronából kiemelkedő farkasfő, illetve az 1418-ban Suky János számára megújított, szájában bárányt tartó ágaskodó farkas heraldikai ábrája)¹⁰ a legfelső világi és egyházi hatalom címereivel együtt történő ábrázolása volt, kifejezve egyrészt hűségüket ezek iránt, másrészt a család egységét. Utóbbit a közös tulaj-

⁹ LUPESCU Radu, „A kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom nyugati kapuja”, in *Arhitectura religioasă medievală în Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben V.*, szerk. SZŐCS Péter (Szatmárnémeti: Muzeul Județean Satu Mare, 2012), 177–197.

¹⁰ A Zsigmondtól a konstanzi zsinaton kapott címereslevelet a Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja őrzi. Képe: JÉKELY Zsombor, „A Zsigmond-kori magyar arisztokrácia művészeti reprezentációja”, in *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387–1437*, kiállítási katalógus, szerk. TAKÁCS Imre, VON ZABERN, Philipp (Budapest: Szépművészeti Múzeum, 2006), 298–310., 4. kép. A továbbiakban *Sigismundus rex...*

donban maradó, ún. patrónusi (vagy kegyúri) templom boltozatán mindkét címerverzió feltűnése jelzi. A szentélyzáradékban kapott helyett a Sárkányrend címerállata által körülölelt kettős keresztes címer, amelynek hajdani pozícióját a zárókő bordaíndításai jól jelzik. Az országcímert és a rendi jelvényt egyesítő, megszokottnak nem nevezhető heraldikai kompozíció erősen kopottan ugyan, de még ma is kivehető: az aszimmetrikusnak tűnő, talán tárcsapajzson a hármashalom és a kereszt indítása még látszik.¹¹ A szentély nyugati boltszakaszában helyezkedett el a vágásos pajzsos, feliratos zárókő, amint ezt a bordaíndításainak a geometriája is mutatja (**kat. K1**). A XV. század elején nem volt szokatlan a kettős keresztes és a vágásos címer külön pajzson való ábrázolása, inkább az a feltűnő, hogy közvetlenül a királyra utaló címer nincs, csupán a nagyon hangsúlyos országcímerek. Ez a heraldikai „tiszteletlenség” a Luxemburgi Zsigmond és Habsburg Albert (1437–1439) uralmát követő két évtizedes, az uralkodó személyét érintő bizonytalanság és polgárháborús viszonyok jellemezte periódust idézi. A hajó boltzárókövein a pápai címer mellett a Suky család két ágának címereit jelenítették meg, egyelőre ismeretlen sorrendben (a szimmetria talán megkövetelte a pápai címernek a középső boltozaton való elhelyezését). A pápai címer az egyetlen, amelynek pajzsa a zárókő felületéhez képest kisebb és megdőlt, hogy egyik felső sarkán sisakdíszszerűen kiferjen a pápai tiara. A keresztbe tett kulcsos ábra sajnos nem vonatkoztatható valamelyik pápára, csupán pápai címernek értelmezhető, és így nem segít a készítés periódusának a megállapításában. A hajó négy boltindító konzoljának igényes levéldísszel keretezett pajzsain, mint láttuk, szintén a régi Suky-címer látható. A faragványoknak a vidéki templomok esetében talán szokatlanul jó minősége, az ábrázolásmód igényessége a patrónus családnak a korabeli művészeti és heraldikai reprezentáció ismeretét és ennek igényes alkalmazását hirdeti. Erdély egyik legkorábbi, összetett heraldikai kompozíciójáról van szó, amely időben megelőzi a hasonló együttesek jó részét, például (csak az ismertebbeket említve) a Geréb család által patronált vingárdi evangélikus templom, Vajdahunyad vára, a medgyesi evangélikus templom vagy a gyulafehérvári Lázói-kápolna heraldikai programjait.

A munkálatok során sikerült az egykori sekrestye helyét is beazonosítani, amely a várakozásoktól eltérően a szentély déli oldalán állt. Alapfalai teljes hosszban feltárhatók, ezek régészeti kutatását 2021-re tervezzük. A szentély déli falának külső felületén a vakolat alól előkerült a sekrestye bejáratának elfalazott nyoma is. A nyugati portikusz déli falába beépített élszedett szárkő feltehetően a

¹¹ 1925-ös, sokkal jobb állapotát megörökítő rajzát lásd KELEMEN, „A szováti...”, 452.

sekrestye ajtókeretének része, ahogy ehhez tartozónak véljük az alpból kiemelt, szintén élszedett íves szemöldökkő darabját is (**kat. S2, K17**).

A 2020-ban felbukkant faragványok tovább árnyalják a korábbi datálási kísérleteket. Kelemen Lajos fogalmazta meg először, hogy a boltozat 1418 előtt készült volna,¹² arra alapozva, hogy a falpillérek fejezetein a régi Suky-címer látható, nem véve tudomást a jelenleg a portikuszoromzatban látható boltozatzáró kőről, amelyre az 1418-ban kapott újabb címert faragták. Kelemen Lajos későbbi cikkében már a XV. század első negyedére módosította a boltozat datálását.¹³ Ezek alapján Entz Géza 2002-ben vetette fel, hogy az 1418-as címerbővítés az építkezés során következett volna be, s ez indokolta volna a falpilléreken ábrázolt régi, de már a boltozatra kerülő új címerváltozat együttes jelenlétét.¹⁴

A régi Suky-címerrel díszített, most megtalált zárókő nyilván felülírja ezt a datálást. Ebben az értelemben nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nevezetes Suky-kelyhen (1437–1440 körül), amelyet Darabos János fia, Benedek készített, szintén a régi címer jelenik meg,¹⁵ így az sem meglepő, hogy a családi címer mindkét változatát 1418 után a szováti templomban egyszerre ábrázolták.

Az újonnan feltárt és az eddig ismert faragványok stilisztikai jellemzői is inkább a XV. század közepe felé, a Zsigmond-kor utánra mutatnak. A faloszlopon és a zárókövek peremgyűrűjén megformált levéltípusok inkább az 1440–50-es éveket idézik. A levéldíszes, poligonális, címeres pillérfejezet kompozíciójának legfontosabb erdélyi analógiája a vajdahunyadi vár ún. Országház termében található (1452), e fejezeteken a szováti zárókövek peremgyűrűjén is feltűnő (különben a korban eléggé általános) levelek köszönnek vissza. Igen hasonló a talán a kecskekői várból származó, hajdan poligonális pillérhez tartozó fejezet, amely ma a tövisi katolikus templom udvarán található, s amelynek a két oldalán szintén a vágásos, illetve a kettős kereszt es országcímer szerepelnek, immár csontkolt ágas-leveles dekoráció között.

További kutatási feladatok

A két, 1790-es portikusz falait vakolat fedi. Ezek javítása során minden bizonnyal további középkori kőelemeket lehet majd azonosítani, esetleg kiemelni,

¹² KELEMEN Lajos, *Napló II. 1921–1938*, szerk. SAS Péter (Kolozsvár: EME, 2018), 302–304.

¹³ KELEMEN, „A szováti...”, 450–452.

¹⁴ ENTZ, *Erdély építészete...*, 40–41. és WEISZ, *Magyarszovát...*, 3.

¹⁵ WETTER, Evelin, „Suki Benedek kelyhe”, in *Sigismundus rex...*, Kat. 4.95, 385–387.

ahogy hátra van még a déli portikusz bejárat alatti részének kutatása és megerősítése is. Szintén előttünk álló feladat a leletek pontos dokumentálása, feldolgozása, majd restaurálása (két kő esetében már elvégezte Kiss Zoltán kőrestaurátor), és végül ezek bemutatásának megtervezése. Nem feledhetjük el, hogy a templom belső vakolattal fedett falfelületei még ismeretlenek a modern kutatás számára, és a már megtalált kőfaragványok kitűnő minősége alapján feltételezhetjük, hogy ott is hasonló minőségű faragványok, leletek várhatnak ránk, ugyanakkor tisztázhatóvá válna a szentély boltozatának a geometriája, és talán további falképtörédek is felbukkanhatnak. A mai járószint alatti belső régészeti feltárások esetleg igazolhatják egy korábbi templom létét, vagy akár Sukyak temetkezéseinek nyomait, felfedve a Mezőség egyik legnevezetesebb középkori épületének korai történetét.

A kőfaragványok katalógusa

A kőfaragványokat sorszámoztuk. A helyszíni munkák során kiemelt faragványokat K-val jelöltük a sorszám előtt, az alapozásban vagy a falazatban maradt köveket S betűvel. Jelen katalógus nem lezárt, egyrészt nem tartalmazza a már korábban is ismert három címeres zárókövet, másrészt a kutatások, munkálatok reménybeli folytatása során számítunk más kőelemek felbukkanására is. A faragványok felmérési rajzai egyelőre nem készültek el, így a hajdani pozíciójukra, geometriájukra csak korlátozott formában tudunk következtetni. A katalógus rendszere:

A. sorszám; **B.** megnevezés; **C.** lelőhely **D.** anyag; **E.** befoglaló méret cm-ben (ahol nem szerepel más meghatározás az alábbi sorrendben: keresztmetszet falsík szerinti szélessége × keresztmetszet falsíkra merőleges mélysége × falsík szerinti magasság (hosszúság)¹⁶; **F.** keltezés; **G.** rövid leírás

Kiemelt kőelemek

A. K1. **B.** vágásos országcímeres, feliratos boltzárókő

C. nyugati portikusz, nyugati fal, n54-es szelvény; **D.** mészkö

E. 40 × 40 × 51 (tárcaátmérő × magasság × átmérő a bordaíndításoknál); **F.** a XV. század második negyede

G. Téglalap alaprajzú, bordás keresztboltozat-szakasz címerrel díszített zárókő. Méretei megegyeznek a már eddig ismert három zárókő méreteivel. A domborműves címer széles tárca előlapján található, a tárca oldalán (ahol a

¹⁶ A kőelemek felméréséért köszönet Szathmári Edinának.

többi zárókövön levélfríz szalad) felirat olvasható: *Arma: Regni: Hungari(a)e*. A felirat mélyített, erőteljes gótikus minuszkuáiban vörös pigment látszik. A címert – szintén egyetlenként a templom zárókövei közül – négykaréjos kartus emeli ki, helyenként vörös pigment figyelhető meg rajta. Az ívelt oldalú háromszögpajzson a vágásos országcímer jelenik meg, minden második (vörös) pólya mélyítve, vörös pigmenttel. Közvetlenül a tárcsarész fölött a zárókő az induló bordák profiljának megfelelő profilt kapott. A bordák profilja körtetag, amelyek páronként összeszorulnak, ami keskeny téglalap alaprajzú térre, a meglehetősen rövid, poligonális szentély nyugati boltszakaszára utal. A szentélybeli elhelyezését erősíti meg a címerábra is, hiszen a kettős kereszt másik országcímer is itt, a keleti, poligonális szakaszban helyezkedett el. A követ Kiss Zoltán kőrestaurátor műhelyében kiszárította, felületét tisztította, kezelte.

A. K2. B. boltzárókő töredéke a Sukyak régi címerével

C. nyugati portikusz, n39-es szelvény; **D.** mészkő

E. 40 × 36 × 75 (tárcaátmérő × magasság × kőhossz a kinyúló bordaindítással); **F.** a XV. század második negyede

G. Bordás keresztboltozat zárókövének töredéke, az eredeti faragványnak valamivel több, mint felét teszi ki. Hasonlóan a már ismert zárókövekhez és a K1-es darabhoz, tárcsa alakú, amelyet lefele szélesítettek a címerábra és az oldalsó levélfríz elhelyezésére. A címerábra alsó része igen rossz állapotban maradt fenn, a vésőnyomokból ítélve utólag megpróbálták eltüntetni. Levéséskor a zárókő még eredeti pozícióban lehetett. A címer kerek talpú pajzsa teljesen kitöltötte a tárcsa felületét, a K1-hez és a déli portikusz oromzatába beépített zárókőhöz hasonlóan (a másik két zárókövön kisebbek a címerpajzsok). A kerek talpú pajzs a portikusz oromzatába foglalt, újabb Suky-címeres zárókövön is előfordul. A faragványon még kivehető a régi Suky-címer néhány eleme, a korona kontúrja és a bronzsának pár részlete, illetve a kiemelkedő farkasfő nyakának pereme. A tárcsa oldalán a levélfríz számos részlete fennmaradt. A zárókő szerkezeti elemeiből megvan egy majdnem teljes bordaindítás, az ellenkező oldalon az indítás csonkjá. Az ugyanazon oldalfal irányába induló bordák tágabb állásúak voltak, tehát a zárókő a hajóban helyezkedett el. A körtetag, erőteljes borda profilja a zárókő felső tárcsáján is körbefut.

A. K3. B. hármás bordaindításos réteggő a hajó boltozatából

C. déli portikusz nyugati sarka, n48-as szelvény; **D.** mészkő

E. 62 × 75 × 34; **F.** a XV. század második negyede

G. A poligonális faloszlop felső részét még magába foglaló elem bordaindításokkal és hajdan a falba illesztett széles befogási nyúlvánnyal, amelyen a falsík is megjelenik mindkét irányban. Eredetileg közvetlenül a faloszlopon nyugvó elem volt. Befogási nyúlványa sokkal szélesebb a tulajdonképpeni indításnál, emiatt a darab T alaprajzú. A befogási nyúlvány bizonyítja, hogy legalábbis a hajófal azon szintje, amelyben a darab volt, egyidős a boltozattal. Az oktagonális faloszlop három szabad oldaláról közvetlenül egy-egy borda indul, az egyik szélső majdnem teljesen hiányzik. A bordák alsó indítása ívesen visszametszett. A bordakeresztmetszet a K2 zárókőnek (is) megfelelő vaskos körtetag. A faloszlop oldalsó síkján a bordákkal párhuzamos, függőleges perem indul. A hajdani külső felületen számos meszelésréteg figyelhető meg, alatta vörös és fehér pigmentnyomok is láthatók. A darab felső felületén számos szerkezeti bekarcolás (pl. a falsík és a bordák indítószögei), illetve egy C alakú illesztési jel is található – utóbbihoz hasonló előfordul a K5 darabon is, elképzelhető, hogy egyazon falpilér fölött voltak. A K18-as töredék a K3-asról származik.

A. K4. **B.** hajó gótikus boltozatának rétegekőve

C. nyugati portikusz, n39-es szelvény; **D.** mészkő

E. $53 \times 60 \times 42$; **F.** a XV. század második negyede

G. Faloszlop fölötti boltozati rétegekő, hozzávetőlegesen a második réteg a bordaindítás fölött (efölött még lehetett egy utolsó kőréteg, utána már a bordák eltávolodtak a falmagtól). Erőteljes befogási nyúlvány, a faloszlop folytatása és az alaptömbből még nem kibomló három körtetagosa borda határozza meg. Az illesztési felületeken szerkesztési vonalak és illesztési jegy is megfigyelhetők. A felületén meszelésnyomok, az egyik borda sarka kiemeléskor letörött.

A. K5. **B.** hajó boltozatának rétegekőve

C. déli portikusz, délnyugati sarok, n48-as szelvény; **D.** mészkő

E. $66 \times 73 \times 52$; **F.** a XV. század második negyede

G. Faloszlop fölötti, a bordaindítás után hozzávetőlegesen a második rétegekő. Erőteljes befogási nyúlványa mindkét oldalon megadja a falsíkot. Felismerhető a faloszlop felső része és három körtetagosa borda, a K3-hoz és K4-hez hasonlóan. Vörös pigmentnyomok és több réteg meszelés látszik hajdani külső felületén.

A. K6. **B.** bordás keresztboltozat rétegekőve feltehetőleg a szentélyből

C. nyugati portikusz nyugati oldala, n40-es szelvény; **D.** mészkő

E. $32 \times 47 \times 75$; **F.** a XV. század második negyede

G. Feltehetőleg a szentély egyik oldalfalából származó, egyenesen a falsíkról indított, hármás bordaíndítás rétegekőve vaskos, körtetagos bordákkal. A tagozaton nem jelenik meg a K3–K5-re jellemző falpillérmag. A bal oldali és középső bordák magasabbak. A jobb oldali bordából csak egy nagyon kis rész indul a faragványon. A bal oldali és a középső borda erőteljesen balra irányul. A falba illesztett befogási nyúlvány nem annyira hangsúlyos, mint a K3–K5 faragványokon. A faragványon számos meszelésréteg figyelhető meg. A K7-es darab szimmetrikus párja, vele szemben helyezkedhetett el.

A. K7. **B.** bordás keresztboltozat alsó rétegekőve feltehetőleg a szentélyből

C. nyugati portikusz, déli oldal, n14-es szelvény; **D.** mészkő

E. $35 \times 24 \times 68$; **F.** a XV. század második negyede

G. Közvetlenül a falsíkból indított hármás bordaíndítás. A középső és a jobb oldali bordaíndítások magasabb közös síkon érnek véget. A faragvány bal oldalán látható bordaelem felső része alacsonyabban található, és alsó része nem metsz a falsíkra, hanem vízszintesen leszelt (véltetőleg letörött, és utólag javították). A kisebb bordaelem körtetagos, az indítások nagy részét kitevő középső és jobb oldali két elem profilja még nincs teljesen kibontva ezen a szinten. A középső és jobb oldali tagozat erősen jobb oldalra irányul. A felületen vörös és zöld pigment található. A közvetlenül a falsíkra metsződő bordaprofilok miatt különbözik a K3–K5 típusú boltozati rétegekővektől, ezért a legvalószínűbb, hogy a szentély egyik hosszanti falából (vagy esetleg a most azonosított sekrestyéből) származik. A K6-os darab szimmetrikus párja, vele szemben helyezkedhetett el.

A. K8. **B.** angyalalakos boltozati konzol valószínűleg a szentélyből

C. nyugati portikusz, nyugati oldal, a bejárat alatt, n40–54-es szelvény; **D.** mészkő

E. h. kb. $17,5 \times 35 \times 37$; **F.** a XV. század második negyede

G. Több darabra repedt az alapozásban, kiemeléskor tovább sérült, középső keskeny szelete hiányzik. A konzolon angyalalak büsztje látható, teste előtt (irat) szalagot tart. A figura feje sérült, a fej jobb oldalán megőrződött a messzire elálló, csigás hajtömeg. Az angyalalak fején keresztres diadém, Szent Mihály attribútuma. Szárnyainak és bal karjának csak a csonkja maradt meg. Az angyal ruházata-ból szögletes gallér vehető ki. Megőrződtek az iratszalagot tartó kezek. Stílusában hasonlít a keleti hajósarkak figuratív konzoljaira, ám azoknál kisebb, így a szentélyből származik. A bordaprofil külső síkja a diadém síkjából indul.

A faragvány felső, csatlakozási felületén X alakú illesztési jegy látható. Az alján kivehető a függőleges tengely szerkesztési vonala és a tompaszögű sarokba

való beillesztést lehetővé tevő segédzög. A jobb oldalon megvan az ennek megfelelő falsíkindítás is, a bal oldalon a falsíkba való illesztéshez csak segédvájatot véstek. A darab restaurátori beavatkozáson esett át.

A. K9. B. egyes bordaindítás

C. nyugati portikusz, n40-es szelvény; **D.** mészke

E. $21 \times 42 \times 84$; **F.** a XV. század második negyede

G. Egyes bordaindítás, amely talán a szentély egy záradéksarkából származik, mindeddig egyedüli darab a maga nemében. A bordaprofil vaskos körtetag, a faragvány alsó részén elegáns, kettős, ívelt visszametszés. Több rétegu meszelés fedi.

A. K10. B. hornyolt profilú ablakosztó töredéke

C. nyugati portikusz, nyugati oldal, bejárat küszöbe alatt; **D.** mészke

E. $12 \times 18 \times 26$; **F.** a XV. század második negyede

G. Hornyolt profilú ablakosztó töredéke, egyik vége törött. Profilja lemezekből induló hornyok közötti orrtagok kifele és befele, benti (meszelésnyomos) oldala szélesebb. Ép végén még megvan a kiszélesedésben az illesztési horony, mely a következő elemhez csatlakozott, és az ólomüveg táblákat tartó fémrámát is rögzítette. A kinti lemeztagezat felületén levő négyszögü lyuk az ólomüveg táblák becsapolására szolgált.

A. K11. B. körtetagos borda

C. déli portikusz; **D.** mészke

E. $16 \times 26 \times 52$; **F.** a XV. század második negyede

G. Körtetagos profilú, vaskos, enyhén ívelt borda utólagos meszelésnyomokkal. A bordaprofil orra erősen csorba, ám megvan a teljes hossza meg szélessége a darabnak. A borda háta két horony közé fogott lemez. A K12-es darabhoz hasonló.

A. K12. B. körtetagos borda

C. D. mészke

E. $16 \times 21 \times 51$; **F.** a XV. század második negyede

G. Körtetagos profilú, vaskos, enyhén ívelt borda, utólagos meszelésnyomokkal. A bordaprofil orra erősen csorba, ám megvan a teljes hossza meg a teljes szélessége a darabnak.

A. K13. B. körtetagos borda kis töredéke

C. déli portikusz; **D.** mészke

E. $17 \times 29 \times 13$; **F.** a XV. század második negyede

G. A K11-es és K12-es darabokhoz hasonló borda kis töredéke körtetagos keresztmetszettel, külsején utólagos meszelésnyomok. Jóllehet az illesztési felület nem teljes, az illesztési próba alapján nem zárható ki, hogy a pápai címeres zárókő letört darabja. Egyik vége ép, szerkesztési középvonal látszik rajta.

A. K14. B. körtetagos borda töredéke

C. nyugati portikusz nyugati oldala, a bejárat alatt; **D.** mészke

E. $16 \times 22 \times 31$; **F.** a XV. század második negyede

G. A K11-es és K12-es darabokhoz hasonló borda kis töredéke körtetagos keresztmetszettel. Külsején utólagos meszelésnyomok.

A. K15. B. körtetagos borda töredéke

C. nyugati portikusz, nyugati oldal, a bejárat alatt; **D.** mészke

E. $17 \times 29 \times 15$; **F.** a XV. század második negyede

G. A K11-es és K12-es darabokhoz hasonló igen rövid körtetagos keresztmetszettel. Egyik illesztési felületén szerkesztési középvonal látható. Háta részben törött, ám ép része nem hornyolt, hanem poligonális. Az illesztési próba alapján a pápai címeres zárókő darabja. Külsején utólagos meszelésnyomok.

A. K16. B. körtetagos borda töredéke

C. nyugati portikusz nyugati oldala, a bejárat alatt; **D.** mészke

E. $17 \times 28 \times 13$; **F.** a XV. század második negyede

G. A K11-es és K12-es darabokhoz hasonló körtetagos profilú borda, melynek egyik vége ép, másik végén törésfelület. A törésfelület kihajlással kiszélesedik, tehát a darab egy zárókőből törött le. Az illesztési próba alapján a pápai címeres zárókő darabja. Ép végén szerkesztési vonal látható. Külsején utólagos meszelésnyomok.

A. K17. B. nyílászkeret archivoltjának eleme

C. nyugati portikusz déli sarka; **D.** mészke

E. $30 \times 30 \times 62$; **F.** a XV. század második negyede

G. Nyílászkeret archivoltjának vastos eleme élszedett profillal. Valószínűleg a sekrestyeajtó kőkeretének a részlete lehet. Felületén utólagos meszelésnyomok.

A. K18. B. bordatöredék

C. D. mészke

E. 10 × 11 × 13; **F.** a XV. század második negyede

G. Körtetagos borda kis töredéke, háta hiányzik, egyik végén még megvan az illesztési felület egy része. Felületén utólagos meszelésnyomok. Az illesztési próba alapján a K3-as rétegek letörött darabja.

A. K19. B. bordatöredék

C. D. mészke

E. 17 × 20 × 16; **F.** a XV. század második negyede

G. Körtetagos borda kis töredéke, felületén utólagos meszelésnyomok.

Beazonosított, nem kiemelt kőelemek

A. S1. B. a hajó boltozatának rétegekőve

C. déli portikusz, bejárat alatt; **D.** mészke

E. kb. 65 × 50 (falsíkra merőleges vízszintes méret × magasság); **F.** a XV. század második negyede

G. A hajó faloszlopáról emelkedő boltozati rétegekő, valószínűleg a harmadik réteg az indítástól, a K4-es darabhoz hasonló eredeti pozícióban. Jelen állapotban látható a széles befogási nyúlvány, a faloszlop folytatása és a bal oldali borda. A tagozaton cinóbervörös pigment és utólagos, több rétegű meszelés látszik. A darab kiemelése tervben van.

A. S2. B. élszedett szárkő

C. nyugati portikusz déli fala; **D.** mészke

E. 22 × 44 × 147; **F.** a XV. század második negyede

G. Élszedéssel profilozott szárkő, az élszedés a lábazat irányában háromszöggel vált derékszögű élbe. Felületén utólagos meszelés. Valószínűleg a sekrestye szentély felőli bejárata kőkeretének a szárkőve, és a K17-tel azonos szerkezetet alkotott. Mai másodlagos helyzetében, a portikusz falában látható.

A. S3. B. körtetagos borda

C. nyugati portikusz, nyugati fal; **D.** mészke

E. 16 × 22 × 41; **F.** a XV. század második negyede

G. Majdnem teljesen ép körtetagos borda, profilkeresztmetszetével a mai külső falsík felé. Többretegű utólagos meszelés fedi. A K12-höz hasonló darab.

A. S4. B. a hajóboltozat rétegekőve

C. déli portikusz, keleti sarok; **D.** mészkő

E. 60×54 (falsík szerinti szélesség $\times$ magasság); **F.** a XV. század második negyede

G. A hajóboltozat faoszlopról indított boltozati rétegekőve, vélhetőleg a második réteg a bordaindítás után (a K5 párdarabja). A darabon megfigyelhető a vaskos befogási nyúlvány, felismerhető a faloszlop és a még szinte függőleges egyik külső borda, rajta utólagos mészrétegek. A darab lefele fordítva került másodlagos felhasználásra.

A. S5. B. a hajó boltozatának rétegekőve (?)

C. déli portikusz, keleti sarok; **D.** mészkő

E. kb. 59×40 (falsík szerinti szélesség $\times$ magasság); **F.** a XV. század második negyede

G. Csak a jellegzetes befogási nyúlvány látható, felülete falba való befogásra van képezve. Mérete, arányai alapján a hajó boltozatának a rétegekőve lehetett.

A. S6. B. a hajó boltozatának rétegekőve (?)

C. déli portikusz, keleti sarok; **D.** mészkő

E. kb. 75×44 (falsík szerinti szélesség $\times$ magasság); **F.** a XV. század második negyede

G. Csak a jellegzetes befogási nyúlvány látható, felülete falba való befogásra van képezve. Mérete, arányai alapján a hajó boltozatának a rétegekőve lehetett.

A. S7. B. körtetagos borda töredéke

C. déli portikusz, nyugati fal; **D.** mészkő

E. 17×21 (keresztmetszet szélesség $\times$ magasság); **F.** a XV. század második negyede

G. Körtetagos bordatöredék, keresztmetszetével kifelé, a körtetag orrtagja letörött

A. S8. B. körtetagos borda töredéke

C. nyugati portikusz, északi fal; **D.** mészkő

E. $17 \times 23 \times 45$; **F.** a XV. század második negyede

G. Körtetagos profilú borda töredéke, enyhe görbülettel, egyik vége ép, felületén meszelésnyomok. A faragvány kb. a fele egy ép bordának.

A. S9. B. a hajó boltozatának rétegeköve

C. nyugati portikusz, déli fal; **D.** mészkő

E. kb. 45×23 (falsíkra merőleges vízszintes méret $\times$ magasság); **F.** a XV. század második negyede

G. Széles befogási nyúlvánnyal rendelkező faragvány, a bordaindítástól számítva a második réteg lehetett. Kivehető a faloszlop folytatásának a tömbje és az egyik oldalsó borda. Mai pozíciójában fordítva van beépítve. Utólagos meszelésnyomok.

A. S10. B. körtetagos borda töredéke

C. déli portikusz, nyugati fal; **D.** mészkő

E. 12×22 (keresztmetszet szélesség $\times$ magasság) **F.** a XV. század második negyede

G. Erősen töredékes bordadarab, keresztmetszetével kifelé. Orrtagja és egyik oldala hiányos. Felületén meszelésnyomok.

A. S11. B. bordatöredék (?)

C. déli portikusz, nyugati fal; **D.** mészkő

E. 16×25 (szélesség $\times$ hosszúság); **F.** a XV. század második negyede

G. lefaragott, vagy eleve illesztésre kiképzett széles sáv áll kifelé, mellette balról visszaugró, csiszolt perem. Talán borda töredéke.

A. S12. B. hajó boltozatának rétegeköve

C. nyugati portikusz, déli fal; **D.** mészkő

E. 40×31 (falsíkra merőleges vízszintes méret $\times$ magasság); **F.** a XV. század második negyede

G. Faloszlop fölötti, a bordaindítás után kb. a második rétegekő. Erősen töredékes, repedezett. Látszik a széles befogási nyúlvány, a faloszlop felső része és az oldalsó borda. Több rétegben utólagos meszelésnyomok.

A. S13. B. hajó boltozatának indító rétegeköve

C. sekrestyeajtó elfalazása; **D.** mészkő

E. 49×32 (a ma látható méretek); **F.** a XV. század második negyede

G. A középkori sekrestyeajtó elfalazásában azonosított és onnan még ki nem emelt faragvány. A mai falsíkba a faragvány felső síkja került, teljes kontúrja még nincs kibontva a törékenysége miatt. Kis részlete letörött, de visszragasztható. Funkciója mai állapotában is megállapítható: illesztési tömbbel

meghosszabbított hármás bordaindítás. A hajó eddig ismert hármás bordaindításához (K3) hasonló méretű elem. A bordaindítások visszametszettek.

A. S14. B. boltozati borda

C. sekrestyeajtó elfalazása; D. mészke

E. 16 × 27 (látszó felület); F. a XV. század második negyede

G. Falazóanyagként újra felhasznált boltozati borda, ma csupán keresztmetszete látszik.

A. S15. B. boltozati borda

C. sekrestyeajtó elfalazása; D. mészke

E. 15,5 × 27 (látszó felület); F. a XV. század második negyede

G. Falazóanyagként újra felhasznált boltozati borda, ma csupán keresztmetszete látszik.

A. S16. B. faragott felületű kötömb

C. szentély, déli fal; D. mészke

E. 23 × 63 (látszó felület); F. középkor

G. Faragott felületű, hosszúkás kötömb a szentélyfal falzatában. Ma látszó külső felületén illesztési faragás, alsó oldala egyenes, a többi egyenetlen.

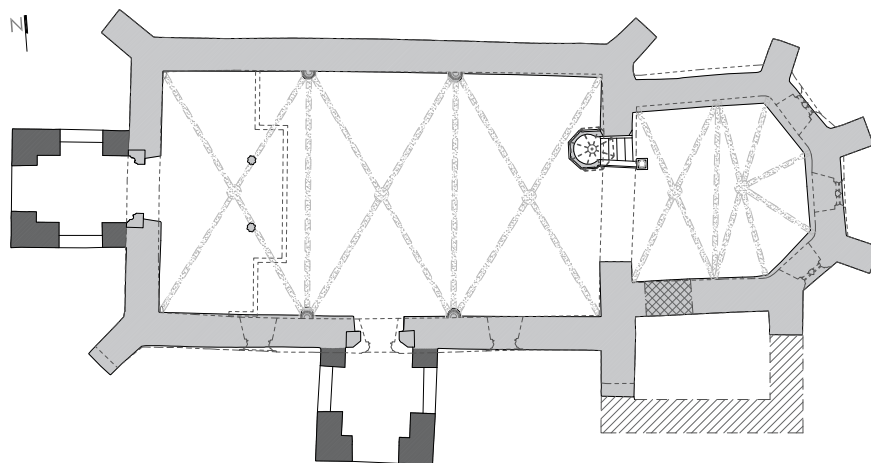

1. A magyarorszáti templom

2. A magyarorszáti templom belső tere

JELMAGYARÁZAT

- XV. SZÁZAD
- 1790
- BOLTOZATREKONSTRUKCIÓ
- SEKRESTYE ALAPFAL
- BEFALAZOTT SEKRESTYEAJTÓ

3. A templom alaprajza
és a boltozatok rekonstrukciós rajza

4. Boltzárókő 1910-ben
(Dunky fivérek)

5–6. Boltzárókő kettős kereszt
címerrel restaurálás után

7. Boltzárókő pápai címerrel

8. Boltzárókő Suky-címerrel a déli portikusz oromfalába befalazva

9–10. Faloszlopfejezet Suky-címerrel és ennek lábazata

11. A címerpajzs a faloszlopfejezeten

12. Suky-címeres szoborkonzol a diadalív hajó felőli oldalán

*13–14. Alakos boltozatindító konzolok
a hajó nyugati sarkaiban*

15. A nyugati bejárat

16. A déli bejárat

17. Gótikus ablakkeret a szentélyben

18. Gótikus ablakkeret a hajóban

19–20. K1 – vágásos országcímeres, feliratos boltzárókő

21–25. K1 – vágásos országcímeres, feliratos boltzárókő

26–27. K2 – boltzárókő töredéke
a Sukyak régi címerével

28–29. K3 – hármas bordaindításos réteggő a hajó boltozatából

30–31. K4 – hajó gótikus boltozatának réteggőve

32–33. K5 – hajó boltozatának réteggőve

34–35. K6 – bordás keresztboltozat réteggöve feltehetőleg a szentélyből

36–37. K7 – bordás keresztboltozat alsó réteggöve feltehetőleg a szentélyből

38–39. K8 – angyalalakos boltozati konzol valószínűleg a szentélyből, kiegészítés előtt és után

40–41. K9 – egyes bordaindítás a kiemelés előtt és után

42-43. K10 – hornyolt profilú
ablakosztó töredéke

44. K11 – körtetagos borda

45. K12 – körtetagos borda

46-47. K13 – körtetagos borda kis töredéke

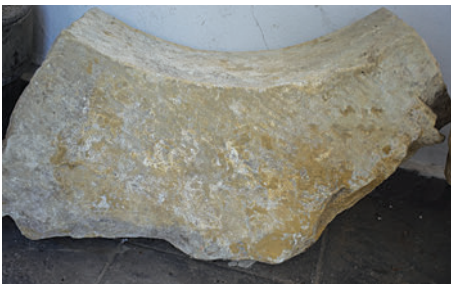
48. K14 – körtetagos borda töredéke

49. K15 – körtetagos borda töredéke

50–51. K16 – körtetagos borda töredéke

52–53. K17 – nyíláskeret archivoltjának eleme

54. A K15 és K16 illesztése a pápai címeres zárókőhöz

55–57. K18 – bordatöredék
illetve a K3-as rétegekőhöz

58. K19 – bordatöredék

59. S1 – a hajó boltozatának réteggöve

60. S2 – élszedett szárkő

61. S3 – körtetagos borda

62. S4 – a hajóboltozat réteggöve

63. S4, S5, S6 – a hajó boltozatának réteggövei (?)

64. S8 – körtetagos borda töredéke

65. S9 – a hajó boltozatának rétegeköve

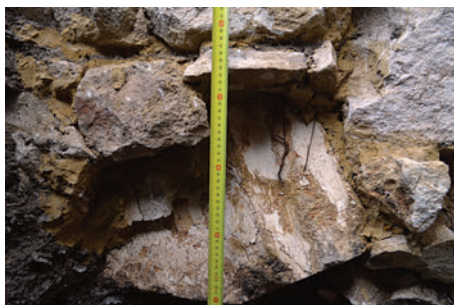
66. S6 – a hajó boltozatának rétegeköve (?)

67. S7 – körtetagos borda töredéke

68. S10 – körtetagos borda töredéke

69. S12 – a hajó boltozatának rétegeköve

70. S13 – a hajó boltozatának
indító rétegekőve

71. S15 – boltozati borda

72. S11 – bordatöredék

73. S14 – boltozati borda

74–75. Utolsó ítélet, töredékek a hajó északi oldalán

76. Pietà-ábrázolás,
falkép a diadalív déli oldalán

77. Krisztus-ábrázolás,
falkép a hajó déli oldalán

78. Kváderköbe karcolt lovag
a nyugati homlokzaton

Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején²

A heterodoxia 17. századi történetének fontos dokumentumát, a rakóvi zsinatnak 1629-ben az erdélyiekhez írt levelét³ Janusz Tazbir kivonatolta röviden a lengyel testvérek 1660-ban Erdélybe menekült csoportjának történetét feldolgozó monográfiája előszavában.⁴ Úgy gondolom, ismételt elővétele néhány új szemponttal gazdagíthatja a két testvéregyház — a lengyel és a magyar — kapcsolatairól kialakult képet. Másfelől mivel a 17. század első évtizedeiből még az átlagosnál is kevesebb forrás maradt fenn az erdélyi unitárius egyház életéről, ha áttételes módon is, megvallatható ez a dokumentum abból a szempontból is, milyen is volt az az adott időszakban.

A levél kiemelésre méltó részében a rakóviai testvéri együttműködés régi hagyományaira és az erdélyiek javára hivatkozva egyesülést javasolnak. „Miért nem egyeztetjük tehát elképzeléseinket, az egy Isten és az ő Krisztusa dicsőségére és az emberek üdvösségére vonatkozó dolgokban?” – kérdezik, s a náluk meghonosodott dogmatika és diszciplína bevezetését kérik. Eddig más idegen országokban peregrináltak a tehetséges erdélyi ifjak, akiknek mostantól rakóvi

¹ KESERŰ Gizella (1954) nyugalmazott tudományos munkatárs a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékén. Elérhetősége: gizocsi@gmail.com.

² Készült az MTA-SZTE Kora Újkori Eszmetörténeti Kutatócsoport munkája keretében és az OTKA (Felekezeti és múltteremtés) támogatásával.

³ A dolgozat végén az egész levelet közöljük. Az egyetlen fennmaradt latin nyelvű másolat kiadása: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica Liber I–II.*, Bibliotheca Unitariorum IV/1–3., szerk. KÁLDOS János (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 861–863. A magyar fordítás MÁRKOS Albert munkája, mint minden *Historiából* vett idézetünké. Magyarul: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2., ford. MÁRKOS Albert, lat. eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó a. rend. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 195–197.

⁴ TAZBIR, Janusz, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie 1660–1784* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964), 17.

képzést ajánlanak a fentiek előmozdítására, és azt, hogy a kezdetek gyakorlathoz, a rendszeres levélváltáshoz térjenek vissza, s gyűléseiket látogassák erdélyi küldöttek. Javaslaik indítékaként egy konkrét eseményt említenek: váratlanul megjelent náluk Matthias Ravius,⁵ aki panaszkodott az erdélyi egyházban uralkodó viszonyokra. Mint írják, az egyesülési terv szerencsés kimenetelét előlegezi a szemükben az, hogy az akkor már hetedik éve püspök Valentin Radecke is közülük került Erdélybe.

A levelet és az egyesülési tervet egyáltalán nem említi Szczotka a rakóvi zsinati anyagok kivonatában.⁶ Közvetlen erdélyi fogadtatásáról sem tudunk egyelőre semmit. Most csupán a levél erdélyi szereplőit szeretnénk az előzmények és későbbi fejlemények meglehetősen lyukacsos terébe halványan fölrajzolni. Milyen közösségbe érkezett Valentin Radecke, hogy majdnem három évtizedig ott szolgáljon?

A részletek árnyalt bemutatása még további feladat, annyit azonban sikerült feltárniok az utóbbi évtizedek magyar kutatásainak, hogy szakítani kell azzal a képpel, amely a nemzetközi kutatásban, de különösen a nagy összefoglalásokban még ma is él a Dávid Ferenc utáni erdélyi antitrinitarizmusról. Nincs módunk most annak részletezésére, hogy e kép kialakításában mennyire vétkesek a hagiográfiát a történetírással összekeverő 19. századi erdélyi unitárius szerzők, ám tény, hogy ez a kép a következőt sugalmazta: a mártír püspök halála után az erdélyi antitrinitarizmusban intellektuális erőről tanúskodó fejleményt már nem regisztrálhatunk, amiből az is következtethető, hogy csak idő kérdése maradt, hogy az egyház egésze mikor csatlakozik a konszolidációja következtében egyre vonzóbbá váló lengyelországi testvérek gyülekezeteihez.⁷ Az utóbbi évtizedekig figyelmen kívül hagyott kéziratok forrásanyagra támaszkodó újabb eredmény tehát, hogy földrajzilag is nagyon sok kisebb centrumot is magába foglalóan irányzatok, csoportok vagy alcsoportok tarka együtteseként lehet elképzelnünk az erdélyi unitarizmust az 1580-as évek után is, egészen bizonyosan a dolgozatunkban

⁵ A levélből nem derül ki, hogy ő ekkor a kolozsvári német gyülekezet egyik lelkipásztor. Balázs Mihály Ravius rakóvi útját már összefüggésbe hozza az 1632-es kolozsvári fejleményekkel. BALÁZS Mihály, „Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632”, *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej* 38. sz. (1993): 150.

⁶ SZCZOTKA, Stanisław, „Synody arjan polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)”, in *Odrodzenie i Reformacja w Polsce VII–VIII.*, 25–32. sz. (1935–1936): 21–100., kiemelten a 72.

⁷ PIRNÁT, Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1961).

is majd említendő 1638-as év drámai eseményeiig.⁸ Ezek közül az irányzatok közül a nemzetközi szakirodalom jószerével csak egynek jelenlétét regisztrálta. Nem utolsósorban Varjas Béla és Dán Róbert komoly szövegfeltáró teljesítményének köszönhetően színes, bár nem minden tekintetben teljesen megalapozott képünk lehet arról, miképpen alakult ki Eőssy András környezetében a szombatosság, s hol jöttek létre ennek központjai.⁹ A szombatosság középpontba állítása ugyanakkor kicsit torzította is a képet, hiszen ennek következtében nem kerülhettek reflektorfénybe azok a tendenciák, amelyek másképpen, nem csupán néhány közösség számára életreceptet ígérő módon vállalkoztak a nonadorantista hagyományok folytatására.

A Palaeologus-műveket másoló Enyedi György és Toroczkai Máté¹⁰ működése azonban azt mutatja, hogy jóval nagyobb erőt képviselt, s a századforduló táján minden bizonnyal a vezető áramlatot jelentette az a nonadorantizmus, amely természetesen semmiképpen sem vállalhatta az egymással különben sem minden tekintetben összhangban lévő nagy életművek (elsősorban Jacobus Palaeologusra és Christian Franckenre gondolunk)¹¹ teljességének a folytatását,

⁸ A dogmatikai útkeresés lezáródásának végleges időpontját nehéz lenne még megmondani. A szakirodalomban több időpontot megjelöltek már, Pirnát 1961-es könyve 1579-et tekintette ilyennek, majd egy korszakos jelentőségű tanulmánya 1594-et. Keserű Bálint mindig jóval későbbi időpontokról beszélt, nála a legkorábbi dátum 1638 volt, legutóbbi, az újabb eredményeket is feldolgozó, sok kutatási feladatot kitévő tanulmányában a 17. század első évtizedeinek átfogó képét adja: KESERŰ Bálint, „Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636)”, in *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, Studia Humanitatis 11., szerk. BALÁZS Mihály, KESERŰ Gizella (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 107–124. – E dolgozathoz fűzött kritikuss észrevételeit és türelmét nagyon köszönöm.

⁹ Dán Róbert monográfiája jól tájékoztat a megelőző évek teljes szombatos szakirodalomáról. DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings*, Studia Humanitatis 4. (Budapest–Leiden: E. J. Brill – Akadémiai Kiadó, 1982). – Dán újabb eredményei: *Az erdélyi szombatosok és Pécsi Simon*, Humanizmus és reformáció 13. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987).

¹⁰ BALÁZS Mihály, „Máté Toroczkai”, in *Ungarländische Antitrinitarier III.*, Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XXIII (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 204.), szerk. SÉGUENNY, André et al. (Baden-Baden: Valentin Koerner, 2004), 83–160.

¹¹ Ezek értelmezésében továbbra is mértékadó SZCZUCKI, Lech, monográfiája: *W kręgu myślicieli heretyckich* (Warszawa–Kraków–Gdańsk–Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1972). – Magyarul: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Humanizmus és reformáció 9., ford. VARSÁNYI Miklós és SCHULEK Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

ám képes volt arra, hogy e dogmatika egy minimumát nagyon állhatatosan és sok tekintetben a mondott nagyok teológiáját összegyúrva, továbbfejlesztve képviselje. Hogy ez milyen kompromisszumokkal és esetenként következtelenségekkel történt, azt persze még részletes elemzések sorozatának kell bemutatnia, hiszen egy, a pusztulás és pusztítás ellenére mégiscsak ránk maradt szövegkorpusz megvallatása legfeljebb csak megkezdődött. A legterjedelmesebb és legrejtélyesebb forrásokat itt sajnos datálatlanul s az eredeti kompozíciót széttördeelve megőrzött magyar nyelvű Enyedi-prédikációk, továbbá latin és magyar nyelven egyaránt megfogalmazódott értekezések jelentik.

Ha figyelembe vesszük, hogy a kolozsvári szász közösségben jól kivehetően sok híve volt egy éppen az ellenkező véletet jelentő hagyományosabb krisztológiának is (az egy ideig Enyedi György¹² ellenében is sikeresen fellépni tudó Erasmus Johannis egészen nyilvánvalóan ebbe a típusba sorolható), akkor talán nem túlzunk, ha sokszínűségről beszélünk, hiszen még nem is említettük, hogy a korban egészen nyilvánvalóan nem volt szilárd és egyértelmű határ (különösen az első időszakban) a nonadorantisták és a szombatosok között, hanem nagyon sok, esetleg egy-egy részletkérdésben egyéni megoldást alkalmazó típus jelenlétét regisztrálhatjuk, amelyek közül pl. Bogáti Fazakas Miklós nagyon gazdag, bár sajnos csak töredékesen ránk maradt életművet mondhat magáénak.¹³ S azt pedig tényleg csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ott tevékenykedtek Erdélyben még azok a szorosabban vett krisztológiai kérdésekben egyéni álláspontot nyilvánvalóan meg nem fogalmazó vizionáriusok is, akik azonban mégsem lehettek teljesen visszhang nélkül ábrándozók, látomásokat megfogalmazók, ha egyikük-másikuk, pl. a műveit ránk örökíteni sajnos nem tudó Everard Spangenberg kiharcolta magának Fausto Sozzini figyelmét is, aki mint ismeretes, több levélben cáfolta nézeteit.¹⁴ A szombatosság felé hajló társa, Karádi Pál,¹⁵ akinek 1588-as

¹² A 17. század derekáig terjedően sok másolatban ránk maradt prédikációiról alapos forrásfeltárás olvasható KÁLDOS Jánostól: „György Enyedi”, in *Ungarländische Antitrinitarier II.*, Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XV (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 137.), szerk. André Séguenny et al. (Baden-Baden: Valentin Koerner, 1993), 113–130.

¹³ Erasmus Johannis erdélyi tevékenységéről a leginformatívabb DÁN Róbert, „Erasmus Johannis »Világos bizonyítékai«”, *ItK LXXVII*, 1–3. sz. (1983): 120–129. Bogátiról jó összefoglalás: SZABÓ Géza, „A Hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas”, in *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, Studia Humanitatis 5., szerk. DÁN Róbert, PIRNÁT Antal (Budapest–Leiden: Brill, 1982), 215–230.

¹⁴ Szerencsénkre, mert csak ezekből a levelekből ismerjük nézeteit.

¹⁵ A legjobb összefoglalás róla: HAAS Éva, „Pál Karádi” in *Ungarländische Antitrinitarier III...*, 49–82.

apokalipsziskommentárja 17. század közepi másolatban maradt ránk. Egy pillanatilag sem kétséges persze, hogy erős irányzatként ott volt az erdélyi unitarizmusban az is, amely a kifelé hivatalosnak mondott és János Zsigmond fejedelemségek időszakának fejleményeivel szentesített hitvallás köré szerveződött. A lengyelországi antitrinitáriusok szövegeit kiadó, s legfontosabb gondolataikat magyarul is propagáló Basilius István¹⁶ mellett a sok tekintetben bizonyosan kényszerűségből végzett rendcsinálásban döntő szerepet játszó Hunyadi Demeter¹⁷ tevékenységére is támaszkodhatott. Talán Basiliusnak az 1579–1580 táján szerzett művei tettek leghatásosabban kísérletet arra, hogy ez az áramlat is az erdélyi reformáció történetébe szervesen beilleszkedő teljesítményként jelentkezzen. Elsősorban arra gondolunk, hogy ő mutatta be az említett időszakban született magyar nyelvű műveiben mind a lényegében a nonadorantizmust kiiktató, s így a kialakuló socinianizmushoz nagyon közelálló antitrinitarizmust, mind a reformáció korábbi évtizedeinek társadalomkritikai hangját elveszteni nem tudó s nem akaró áramlatot. A bibliográfiai számbavétel és tartalmi ismertetésig legalább eljutó kutatási eredmények tehát mindezen felsorolt irányoknak együttes jelenlétét tudták felvázolni,¹⁸ s ezért merünk gondolni arra, hogy az ideérkezőnek ennek tolerálására is rá kellett készülnie.

A katolikusokkal való súlyos összecsapások következtében 1603–1605 között száműzetésbe szorult kolozsvári unitáriusok egyike, Göcs Pál Lengyelországban, a *Historia...* szerint Radecke házában élte túl a megpróbáltatásokat, és hazatérve vendéglátóját ajánlotta a visszakapott iskola igazgatójává és – talán csak később – a szász gyülekezet lelkészéül. Göcs valószínűleg így akarta meghálálni a segítséget, hiszen a lengyel kisvárosban, az akkoriban lassan növekedésnek indult Rakówban elérhető jövedelem valószínűleg kisebb volt, mint amit a gyorsan talpraálló „kincses” város kínálhatott. Nem biztos, hogy nem számítottak Radecke Gdańsk felekezeti sokféleségében, majd a szélsőséges irányokból

¹⁶ A szóban forgó magyar nyelvű művek leírása és tartalmi összefoglalása BALÁZS Mihálytól „István Basilius”, in *Ungarländische Antitrinitarier I.*, Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XII, (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 121.), szerk. SÉGUENNY, André et al. (Baden-Baden: Valentin Koerner, 1990), 95–96.

¹⁷ POZSÁR Annamária, „Demeter Hunyadi”, in *Ungarländische Antitrinitarier III...*, 11–47.

¹⁸ A lassan meginduló professzionizálódási folyamatot európai háttérrel próbálja meg tárgyalni BALÁZS Mihály, „Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom: Az unitáriusok káteiról a kezdetektől a dézsi komplaniációig”, in Uő, *Felekezetieség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8. (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 37–75.

lassan letisztuló lengyelországi antitrinitarizmusnak a rakóvi káté 1605-ös megjelentetésében is tetten érhető egységesülésében gyűjtött tapasztalatai, amikor őt választották a lengyelországiak közül.

Radecke kolozsvári korszakának első évtizedéről igen keveset tudunk, s az indulása előtt Rakówban az ott felgyorsult egységesítő munkálatokban szerzett gyakorlatát inkább csak Toroczkai halála után, 1616-tól kamatoztathatta az erdélyi unitáriusok vezetőjeként. Az 1616-ban püspökké választott Radecke nagyon serényen láthatott munkához, mert az első zsinatára annyi feladatot rótt, hogy a kitűzött téma: „Vajjon Krisztus amaz egy magasságos Isten, mennynek és földnek teremtője-e” megvitatása nem kerülhetett sorra, ezért meg kellett ismételnie a két következő évben is. Adott neki munkát a fejedelmi hatalmát közismerten merész lépésekkel megszilárdító Bethlen Gábor is, aki alattvalói lelki üdvére is összpontosítva, 1617 tavaszán a kolozsvári református gimnázium alapításának teremtette meg anyagi feltételeit; a legkiválóbb református teológusokat bevonva 1617–1618-ban több nyilvános disputálást szervezett kálvinista és unitárius részvétellel. Ezekről kevés forrás maradt fenn, azok is szinte kizárólag az unitáriusok ellenfeleitől. A vitában részt vevő unitáriusok álláspontját csak két munka képviseli: Csanádi talán kinyomtatott *Pörölye*¹⁹ (különösen nagy felháborodást keltett az ellenfélnél Krisztus istenségét tagadó kijelentéseivel) és Radeciusnak három másolatban is fennmaradt kézirata (*Apologia adversus criminationem eorum, qui Religionem Ecclesiarum in Transsylvania de uno Deo Patre, et Filio ejus unigenito Jesu Christo, consententium, Turcicam esse affirmant*).²⁰ Keserűi Dajka János püspökké választása után a vitákat beszüntették, 1618 októberében pedig az országgyűlés azok megbüntetéséről határozott, akik a négy bevett vallás valamelyikébe be nem térnek, vagy ilyen embereket támogatnak. Több unitárius zsinatot meghíúsítottak, végül az új református püspök jelenlétében megtartott novemberi zsinatot a szombatosok elleni rendelkezések meghozatalára kényszerítették. Ezek az évek tehát súlyos megpróbáltatásokat hoztak az egyházra, ám 1622 különösen fekete év: az országgyűlés már a szombatosok ellen hozott törvényt, és a fejedelmi fegyverek védőernyője alatt lebonyolított kálvinista hittérítés eredményeképpen sok addig unitárius község került kálvinista irányítás alá a Székelyföldön, ahol leginkább bejáratott volt a közös templom- és iskolahaszná-

¹⁹ PAP Balázs, „Csanádi Pál ismeretlen *Pörölye*”, in *Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENPÉTERI Márton (Budapest: JAK–Kijárat, 2001), 221–236.

²⁰ Kolozsváron az Akadémiai Könyvtárban, lásd: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca I.*, szerk. LAKÓ Elemér (Szeged: 1997), MsU 323, 878/B, 935.

latban is testet öltő együttélés a vegyes vallású falvakban.²¹ Ráadásul rettenetes pestis pusztított Kolozsváron, a város első papja mellett sok lelkész is áldozatul esett. Akkortól Radecke viselte az első pap tisztét is, bár a két funkció összekapcsolása addig nem volt szokásban. A kálvinista hittérítés sikerei más vidékeken is egyre erőteljesebbek már az 1620-as évek közepén. Úgy tűnik, elsősorban ezzel a rendkívül erős külső nyomással magyarázható az egyházi rendtartás összeállítása. A püspök szerzőtársainak tekinthetők a konzisztórium tagjai is, névsorukon kívül más konkrétumot nem is tudunk a *Disciplina Ecclesiastica* keletkezéséről, az 1625–1627 közötti zsinatok anyaga ugyanis teljesen elkallódott.

Az egyháztörténet 3. könyve 7. fejezete végén olvasható a „közönségesen Radecke-félének nevezett egyházi fegyelmi törvény”. A hagyomány szerint 1626-ban szerkesztett műnek egy ennél jóval régebbi s két későbbi kéziratos változata is fennmaradt.²² Az RMNy Josef Trauschra hivatkozva 1626-ban feltételezi kiadását, és azt írja, hogy tartalmát az Almási-féle 1694-es kiadásból ismerhetjük meg, jóllehet az lényeges pontokon módosított változat volt. Utóbbival való összevetését máskorra halasztva, itt csak az adott helyzet, illetve Radecius erdélyi szerepének föltárásában informatívnak tetsző helyeit szeretném részletesebben bemutatni.

²¹ Haner nyomán az erdélyi unitárius egyház története (*Historia*) II. kötetében többek között a következőket olvashatjuk erről: „Három ok működött közre az unitárius egyház kebelében arra, hogy őket eltiporják: egyik ok a püspökben volt, másik az egyház testében, harmadik a zsidózókban, kik magukat az unitárius névvel kendőzték. A püspök, Radeczki Bálint külföldi ember volt, magyarul szinte semmit se tudott, s mint olyan ember, akit csak nemrég állítottak az egyház kormánya mellé, az unitáriusok állapotát kellőleg nem ismerte. Az egyház testében az apostolok ősi egyszerűsége annyira divatba jött, hogy mindazok, kik a római vallásnak fölmondták a barátságot, egy templomba jártak, ugyanazon paptól hallgatták Isten igéjét. Így különösen a székely székekben, az úgynevezett Erdővidéken, hol több mint hatvankét eklézsiát töltött meg a nép, s az unitáriusok közt akadtak reformátusok is, ezek kedvéért itt-ott kálvinista iskolamestert alkalmaztak, míg az igehirdető pap unitárius volt, és megfordítva. Végül a zsidózók a székek külső peremét szállták meg. A fejedelem az eklézsiákat és a püspököt a [református] püspöknek, a zsidózókat az országgyűlésnek rendelte alá. A püspököt és eklézsiákat fegyveres zsarnoksággal, a zsidózókat a törvény tételeivel törte meg.” *Historia* II., 1025.

²² Tóth György, *Az unitárius egyház rendszabályai (1626–1850)* (Cluj-Kolozsvár: Minerva, 1922), 5–27. A román tudományos akadémia kolozsvári könyvtárában MsU 54. számmal őrzött kéziratot legrégebbinek és alapnak tekintve adja a szöveg kritikai kiadását. (Ő Körmöczire hivatkozva nem tartja valószínűnek a mű 1626-os kinyomtatását.) A kolozsvári unitárius kéziratok katalógusa (*The Manuscripts of the Unitarian...*) 54/B jelzettel 17. század közepe körül keletkezettnek tekinti, tehát igazolja Tóth eljárását.

A bevezető az egyház újjászervezését ígéri, amire állítása szerint azért van szükség, mert mindenki szabadon terjeszti, amit kitalál, s ebből a lelkeknek nagy kára származik. Az első rész az újdonságok önkényes terjesztésének tilalma után az újítás esetleges engedélyeztetésének többlépcsős, bonyolult, ám látszólag demokratikus módját vázolja: ha a konzisztórium vagy zsinat többsége megszavazza, elfogadható. Ha megfontoljuk, hogy pár oldallal lejjebb már csak ingadozók-ról beszél, s a konzisztórium, zsinat zárt és titoktartásra kötelező ülésein tanácsolja megbeszélni ezt az ingadozást, láthatjuk, hogy a Disciplina fő célja lezárt dogmarendszer és egységes kultusz általános elfogadtatása az egyházon belül, legelőször a lelkészek körében, vagy talán még inkább ilyen szándék nyilvános manifesztálása. A sorozatos hivatkozások a világi felsőbbbségre, a fejedelem felháborodására, valamint a későbbi fejlemények megengedhetővé tesznek ilyen feltételezést. Ezt támogatják a következők is a lelkészek feladatait körüljáró rész III. pontjában: „Előző években oly nagy viszály támadt eklézsiánkban Jézus Krisztusnak, Isten fiának segítségül hívása körül, hogy úgy hisszük, ehhez fogható itt Erdélyországban még soha elő nem fordult. Hanem ez már Isten jóvoltából némi részben lecsillapodott, sőt a róla való vitát a legfőbb hatóság részéről is a legszigorúbban eltiltották.”²³ Úgy látszik tehát, az elmúlt évtized tapasztalatai a tiltott témáról való vitatkozást akarták a legfelső vezetés körében tartani, másrészt nem kizárható a kálvinistákkal folytatott vitákkal egy időben a belső diskurzus kieleződése, amit egyelőre nem tudunk rekonstruálni.

A prédikálás szabadságát biztosító jogokat ezzel immár az egyház belső gyakorlatából is száműzték volna. Alapos vizsgálatokra lenne szükség annak kiderítésére, hogyan éltek a gyakorlatban az erdélyi antitrinitáriusok javaslatára 1568 és 1571 között hozott törvények, amelyek a lelkészeknek a prédikálás szabadságát, a gyülekezeteknek a szabad lelkészválasztás jogát biztosították, a dogmakritikában való folyamatos továbblépésnek is megteremtve a lehetőségét.²⁴

E jogok első korlátozása 1570-ben egészen minimális (és a 16. századi lengyelországi fejlődés jelentős irányának erdélyi hiányát is megmagyarázza): a spi-

²³ „III. Tanta fuit in nostris ecclesiis superioribus temporibus controversia nata de Jesu Christi filii dei invocatione, quantum vix unquam in hoc regno Transilvaniae extitisse credibile est. Sed divina bonitate ea iam nonnulla ex parte sopita est. Quin imo etiam auctoritate supremi magistratus gravissime interdicta.” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 18.

²⁴ Erről részletesebben BALÁZS Mihály, „»A hit ... hallásból lészön.« Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben”, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2., szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György (Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002), 51–73.

ritualista Gczmiedele fellépésének hatására – a néhány újabban előkerült adat szerint – a szász és magyar közösségben egyaránt terjedő anabaptisztikus-egalitárius tanokra vonatkozik. A korlátozás érthetőbbé válik, ha az erdélyi antitrinitárius egyház speciális társadalmi beágyazottságára gondolunk, arra, hogy létrejöttében Kolozsvár polgárai, elsősorban arisztokratái aktív szerepet vállaltak. A hamar egészében áttért magyar és szász közösségek harmonikus együttélésének évszázadok csiszolta gyakorlata érvényesül az egyház ekkoriban kialakult belső életében (pl. a két közösségből a bíróválasztás rendjét követve felváltva választanak városi első papot, ún. plébánost). Egészen más kérdés, hogy a katolicizmus Erdély-szerte tapasztalható sporadikussá válásától megriadt Báthory Kristóf fejedelem önkénye képes ezt rövid időre korlátozni és kis külső segítséggel Dávid Ferencet nonadorantista nézetei miatt elítéltetni. Utódai hasonló önkényeskedéseit is többek közt az a lengyel és erdélyi társadalom közötti alapvető különbség tette lehetővé, hogy utóbbinak jóval gyengébb az arisztokráciája, ami persze a nem székváros Kolozsvár politikai jelentőségét is nagyon megemelte.²⁵

Az 1626-os rendtartás a papjelöltek kötelességeként előírja az egyház által elfogadott tanítás aláírással hitelesített őszinte elfogadását.²⁶ A szervezetség megerősítése, a lelkészek naprakész nyilvántartása és cserélődésük kontrollja, az ellenőrzés megsokszorozása és a hitvallás kötelező aláíratása mind a fennebb emlegetett ún. újításokat akarta megszüntetni. Az újítás szó következetes használata és az egész szöveg megformálása jótékonyan elfedi, hogy az unitarizmus változatainak régóta eleven hagyományát is megsemmisítené-e, vagy csak újabb változtatásokat szeretne elkerülni. A későbbi másolatban²⁷ ideillesztett betoldás világosan kimondja, hogy Krisztus istensége, imádása és segítségül hívása kérdésében az 1579-es hitvallás a mérce, aminek tételei még a János Zsigmond idején

²⁵ A gazdaságára jellemző, hogy éves adója pl. 1634-ben 2200 florenusszal tíz-hússzorosra a többi városénak, amelyek közül csak Váradé ugrik ki 1800 florenusszal. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek 9.: (1629–1637)*, Monumenta Hungariae Historica, szerk. SZILÁGYI Sándor (Budapest: MTA, 1883), 408.

²⁶ „IV. An cum examinantur de punctis christianae religionis praecipuis respondere, mediocris saltem diligentiae specimine edito ex catechesi possint? V. An sacramenta, sive signa mystica ecclesiae celebrare et administrare juxta formam a synodo praescriptam, sciant ac velint? An se nihil innovaturos vel publica vel privatim absque salutato et consiente consistorio promittant?

VII. An omnibus doctrinae christianae partibus, ab ecclesia ex verbo dei receptis stabilitisque, bona conscientia absque hypocrisi ulla subscribere velint?” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 15–16.

²⁷ *The Manuscripts of the Unitarian...*, MsU 370.

kinyomtatott könyvek alapján lettek megszerkesztve, amint ezt az 1579-es irat is állítja.²⁸

A konzisztórium tagjainak a püspökkel gondoskodniuk kell arról, hogy „a Szentírás tiszta forrásából szerkesszenek egy közcélra szolgáló hitvallást vagy kátét, s azt adják a köznép kezébe, nehogy a hívők egyike-másika... valami olyat hozzon nyilvánosságra, amit aztán később nehezen, az egyház nagy kárával, sőt sérelmével lehet csak lecsillapítani és helyreütni”.²⁹ Eszerint egyfelől mindaddig nem volt tehát szigorú az egyházon belüli cenzúra, ha volt egyáltalán, másfelől kérdés, vajon Radecius előszavával 1620-ban német nyelven kiadott, sociniánus szellemű káté, imakönyv és énekgyűjtemény és a három év múlva kiadott, hasonló szerkezetű, magyar gyűjtemény nem töltötte volna be ezt a szerepet.

A Várfalvi Kósa János nevével jegyzett (Enyedi szellemében íródott) kátének 1623-as kiadása³⁰ nem igazán volt beilleszthető az egyház egységesítésének programjába. Az sem kizárt, hogy vagy nem a püspök jóváhagyásával került sor a nyomtatásra, vagy kihasználták, hogy Radecius nem igazán tanult meg magyarul. Elképzelhető, hogy mindkét említett káténál terjedelmesebb hitvallást tartottak szükségesnek.

Talán az 1610-es években elkészült szombatos énekeskönyvekre utal más helyütt a szöveg, követelvén, hogy azonnal állítsák helyre, amit egyes megátalkodott testvérek tettek a himnuszokkal és énekekkel, amikor Krisztus minden említését onnan kitörölték.³¹ Nagyon fontos rögzíteni, hogy csak egyedül e helyütt

²⁸ „... quod consensum Ministrorum unitariæ receptæ religionis in anno 1579 2. Juli. Claudiopoli congregatum de divinitate, adoratione invocatione, regnoque Christi ex libris sub rege serenissimo quondam Joanne Secundo electo rege Hungariæ impressis, ac publicatis jam factum...” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 18. és JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke* (Budapest, 1879), 239. – A *Historiába* is bekerült e változtatás egy része, de a 17. század közepinek datált, legkorábbi változatban (MsU 54/B) ennek még nyoma sincsen. Az 1579-es *Consensus ministrorum* kézírata elveszett. JAKAB, *Dávid Ferenc...* II., 22.; Részletes leírása: POZSÁR, „Demeter Hunyadi”..., 43–44.

²⁹ TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 11.

³⁰ KESERŰ Gizella, „János Várfalvi Kósa”, in *Ungarländische Antitrinitarier* III..., 195–226.

³¹ „Quia in proximis fratrum dissidiis quidam non minori casu quam errore contumaci, theses et versiculos eos in quibus de honore, gloria dignitate beneficiis, regno intercessione Christi salvatoris mentio facta esset, ex hymnis et cantiunculis pie a majoribus nostris compositis, ac ex scripturæ testimoniis scite depromptis, expungere atque delere, ne vel nomen amplius mediatoris nostri recoletur, nequaquam dubitarunt...” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 21.

kárhoztatják Krisztus tiszteletének hanyatlását. Mindenesetre Thordai János, a kollégium ifjú tanítója a következő évben lefordítja a zsoltárokat.³²

A dogmarendszer lezárásának elfogadtatásával szorosan összefüggőek a kultusz egyesítésére vonatkozó rendelkezések. A szombatosok gyakorlatát fel-
emlegető rendelet a miatyánkhoz való visszatérést, az istentisztelet előtt és után is kötelező elmondását szorgalmazza arra hivatkozva, hogy annak elhagyása ellenfeleik támadásának tette ki mindnyájukat, sőt a fejedelmet is megbotránkoz-
tatta.

Az úrvacsora és keresztség majdnem teljes megszűnését ennél is nagyobb gondnak látják. Visszaállításának indokai között a legfigyelemreméltóbbak a következők: „Nehogy e szentségek fokozatos elhanyagolása következtében az eszeveszett istentelenség úgy fölburjánozzék, hogy... afféléket tanítsanak és állítsanak, mintha az újszövetségi iratoknak, e szentségekkel együtt, csupán az apostolok idejében, vagy utánuk egy század leforgásáig kellett volna érvényben lenniök.”³³ Itt határozottan a szombatoság ily módon való továbbterjedésének veszélyére utalnak, másrészt – mint mondják – biztos jegyekként e szentségek különböztetik meg őket a pogányoktól, mint a zsidókat egykor a körülmetélés. Radecius értékelése szempontjából talán nem közömbösek a kollektív vezetés egyfajta változatának meghonosítását célzó rendelkezések. Említettük, hogy a püspök a konzisztóriummal (ami a püspök őrsege, segítőtársa, támasza) együtt felelős az új katekizmus összeállításáért. Hatáskörének leírása olyan alapos, az egyzemélyi vezetést kárhoztató bevezetővel van fölvezetve, hogy arra kell gondoljunk, találtak kifogásolnivalót Radecke vezetői stílusában. A zsinatok összehívásáról is azért kell együtt dönteniök, nehogy „jelentéktelen okok miatt”, „alkalmatlan időben,” pl. betakarításkor legyenek egybehívva a lelkészek.³⁴ (Radecke fennmaradt meghívói többnyire júniusra vagy július elejére hívták egybe a zsinatokat.)³⁵

³² *RMKT* XVII., 4., 582.

³³ Ne paulatim sacramentis contemnis eo impietatis amentiaëque veniatur, ut scripta novi foederisuna cum signis mysticiis apostolorum tantum temporibus aut uno post ipsos seculo durare debuisse, contra omnem luce meridiania clariorem veritatem doceatur et asseratur. 5. Ut a tartaris, turcis, judeis, ætiopibus aliisque plurimis nationibus luce evangelii carentibus, ceu notis quibusdam certis, hisce sacramentis distinguamur, quemadmodum prisco illo patrum seculo populus israeliticus ab omnibus gentibus exteris circumcisionis signo segregatur.” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 17–18.

³⁴ „De officio seniorum III.” in TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 13.

³⁵ *Historia* II., 112–120.

A második és harmadik rövid rész a sokféle szűrőn fennakadó vétkesekkel foglalkozik, jellemző módon itt is a tanbeli tévelygőkre, az egyház intézményeitől elhajlókra összpontosítva, épp csak említi a világi bűnösöket.³⁶ A kétszeri barátságos dorgálás után is vétkezők kizárását a bűn járványos terjedésének megakadályozása és a vétkes esetleges megrendülése indokolja. Végül esik pár szó az őszintén megváltozók visszafogadásáról is, de ennek részletes szabályozását későbbi időre halasztották.

Egészében véve a *Disciplina* az adott pillanatban megköthető kompromisszum határait dokumentálja. Szó sincs bármely irányzat kizárásáról, még a szombatosokra vonatkoztatható passzusok sem fogalmazznak egyértelműen. Nyitva hagyott kérdés, milyen hitvallás aláírását fogják megkövetelni a lelkészeketől. A kultuszra vonatkozó rendelkezések fogalmazznak kicsit határozottabban, ezek pedig a protestáns közösség általi elfogadtatást lehetővé tévő változásokat tűznek ki.

A korábbi időszakból az egyház belső életét szabályozó, hasonlóan rendszeres dokumentumot nem ismerünk, ám számos feltűnő párhuzamosságot találunk a Biandrata által előkészített, Dávid utolsó hónapjaiban, tehát szintén erős nyomás alatt megtartott tordai zsinaton hozott fegyelmi rendszabályokkal (vitatkozások, miatyánk elhagyásának, papok vándorlásának tiltása, gyermekkeresztesség, úrvacsora szorgalmazása). Közvetlen utóéletéről kicsit többet tudunk. A rendtartás kiadója, Tóth György mellékelte hozzá egy *Szüükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz. 1629* című iratot,³⁷ amely föltétlenül érdemes figyelmünkre, ugyanis feltételezésünk szerint a júniusban kelt rakóvi levélre való reagálásnak tekinthető. Első renden Krisztus segítségül hívása erdélyi bevezetésének nehézségeire világít rá, ezért annak a szertartásba való lassú, leplezett becsempészésének részletes módszertanával kezdődik. A püspököt is felszólítja, „törje meg az első jeget”, és járjon elől jó példával.³⁸ (Úgy látszik tehát, hogy a meggyőződésünk szerint kívülről inspirált, 1626-ban a *Disciplinában* még egyáltalán nem elfogadott, csak halványan fölsejlő tanbeli egyneműsítés nagyon nagy ellenállásba ütközött, amit Radecius felmért, és továbbra sem akarta vagy tudta a

³⁶ „Primum itaque, si quis errantem in doctrina quempiam animadvertet et discedentem ab ecclesiae rectis institutis, aut perperati ab aliquo facinoris conscius erit...” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 23.

³⁷ Uo., 31–41. A Tóth-féle kiadás nyomán feltételezhető, hogy több kézirat is együtt őrizte meg a *Disciplina* másolatával. A *Historia* III. kötetében azonban nem szerepel a *Disciplina* szövege mellett, aminek nagyon komoly, de már inkább a dési komplánáció távoli utóéletét érintő jelentősége van.

³⁸ Uo., 31–32.

maga véleményét a közösségre erőltetni, s a rá vonatkozó megjegyzések megengedik azt is, hogy nem őt képviselte Ravius Rakówban. A lengyelek levelével tárogatva az 1629-ben adott pillanatban már máshogy kellett legyen.) A *Disciplina* fegyelmi gyűlésként való apránkénti bevezetésének részletes metodológiáját olvashatjuk ezután, majd annak kifejtését, milyen csoportokba kell osztani a híveket, ki, kiről, hol tegyen jelentést, hogy a rendszeres és szigorú ellenőrzés és büntetés végre megvalósuljon.³⁹ A terv határozottan a lengyel gyakorlatra utal, s jellemző, hogy a fordító és kiadó közti szóhasználat itt nem egyezik – nem véletlen, hogy a talán jezsuita iskolákban tanult eljárásra nem találtak megfelelő kifejezést (itt most jobb híján fegyelmi gyűlés), ami azt is jelzi, hogy gyakorlata nem honosodott meg Erdélyben, tudomásunk szerint csak a menekült lengyelek gyülekezete gyakorolta még a 18. században is.⁴⁰ A keresztelésre vonatkozó rész kiigazítja a *Disciplinában* megfogalmazottakat, a szülők szándékának és a helyi szokásoknak figyelembe vételét ajánlja, azzal a megszorítással, hogy a püspök javasolta módon tudatosítsák a hívekben, hogy a gyermekkeresztelet nem Krisztus rendelte el, hanem az egyház, „amit a botránkozás kikerülése okából tűrni lehet”.⁴¹ Az úrvacsoráról szólva azt azonnal kapcsolja szövegünk a „hitvallással, vagy [...] megítéléssel,” értelmezésünkben a lengyeleknél bevált nyilvános önvizsgálattal és szükség esetén dorgálással. Az egyháziaknak hittudományi gyakorlatok bevezetését tervezik, hogy a sokakban még eleven kétkedést fölszámolják. A gonosztevők főbenjáró büntetése alcímmel jelzett részben a világi büntetések szigora ellen emelnek szót, majd megvédik azokat, akik joggal ítélnék halálra valakit, aminek hangsúlyozása a 17. században is eleven lengyelországi vitákat juttatja eszünkbe arról, viselhet-e fegyvert, gyakorolhat-e pallosjogot az igaz keresztény.

A házassággal, válással kapcsolatos rendelkezéseknél fontosabb talán, hogy a részegeskedésre hivatkozva legalább a táncot, de inkább a zenét is száműznék az esküvőkről. Szintén sociniánus hatásra ajánlják, hogy a Szentírásnak inkább az Újtestamentumból származó helyei legyenek magyarázva az istentiszteleteken. A kegyesség elmélyítésének szándéka érhető tetten a családi közös imák mellett a kötetlen szövegezésű imádságok ajánlásában.⁴² Az utánpótlás nevelésé-

³⁹ Uo., 32–33.

⁴⁰ Ennek külön vezetett jegyzőkönyveit a kolozsvári első pap iratai között őrzik.

⁴¹ Uo., 34.

⁴² Luther hasonló nézetei és a 17. században igazán tömegessé váló imádságoskönyvhasználat közti összefüggéseket elemzi az unitárius gyakorlat értelmezésében is hasznosnak látszó módon WALLMANN, Johannes, „Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch. Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert” in *Gebetsliteratur der*

ről akár ösztönzőek is lehetnek az itt leírtak, az már kevésbé, hogy elítélik a gyereket kézművességre adó egyháziakat. Házassági engedélyt nem rendelnek kérni, de figyelmeztetnek arra, milyen veszélyekkel járnak a vegyes házasságok. A fentiekből valamelyest talán belülről is láthatóak a két elemzett dokumentumot inspiráló eltérő körülmények, s az utóbbit olvasva még egyértelműbbé válik az első megfogalmazásának óvatossága.

A levélre való reakciónak tekinthető az is, hogy 1630-ban rakóvi tanulmányokra küldték Köpeczi Miklóst, aki az ottani akadémia alumnusaként 50 florenus segélyt kapott az 1630-as rakóvi zsinat határozatából.⁴³ Abban is bizonyosak lehetünk már, hogy nem a források pusztulása miatt nem tudunk nagyobb számban Rakówban tanuló erdélyi diákokról, mint eddig sokan feltételezték. Őt jóval megelőzően csupán Varsolci Jánosról tudunk, akit 1617-ben, közvetlenül Radecius püspökké választását követően egy esztendőre küldtek oda. Ismereteink szerint Toroczkai életében csak Ravius (Szőrös) Mátyásról, a levél másik főszereplőjéről föltételezhető, hogy Rakówban volt diák. Martin Ruar levelezése alapján nem kizárható, hogy mielőtt Altdorfban beiratkozott,⁴⁴ akár hosszabb időt töltött ott. Erre utalhat, hogy levelet visz a rakóviaktól Ruarnak, amelyben a régóta, nagy gonddal előkészített első altdorfi antitrinitárius úrvacsora még kérdéses pontjainak megoldását a „mi Matthæus urunkra” bízák.⁴⁵ Alig pár hónappal érkezése után Lengyelországba indultak Ruarral, ahol első útján ő volt kalauza, s egy nehéz helyzetből kiváló helyismerete (amit német útja előtti tartós ottlétében szerezhetett) segítette ki mindkettőjüket.⁴⁶ (Zeltner szerint kimondottan hitterjesztés céljából utazott Németországba.)

frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit. Funktionen und Formen in Deutschland und der Niederlanden, Wolfenbütteler Forschungen 9., szerk. VON INGEN, Ferdinand, MOORE Cornelia Niekus (Wiesbaden: Harrassowitz, 2001), 13–46.

⁴³ „Nicolaus Copecius. Transylvanus... a. 1630. inter alumnos Racouiensis susceptus, iosique Stipendium 50 flor. Concessum fuerit.” BOCK, Friedrich Samuel, *Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi et Socinianorum...* I., (Regiomonti et Lipsiæ: Gottlieb Lebrecht Hartung, 1776), 110.

⁴⁴ „Matthias Rhau Claudiopolitæ, 1614. február 7.” in *Die Matrikel der Universität Altdorf I.*, szerk. VON STEINMAYER, Elias (Würzburg: Universitätsdruckerei H. Stürtz A. G., 1912), 128.

⁴⁵ ZELTNER, Gustavus Georgius, *Historia Crypto-Socinismi Altdorfinae...*, (Lipsiæ, 1729), 304.

⁴⁶ ZELTNER, *Historia Crypto-Socinismi...*, 449–450. Itt Conradus és Szilágyi János Altdorfba készülésétől. Talán ő, talán Radecke segített az úticél megválasztásában. Rakówba érkezéskor egyébként találkoztak két kolozsvárral, Thomas Langgal és Csanádi Pállal, akik épp elindultak hazafelé, s felajánlották, visznek a fiatalember szüleinek leve-

Nyilvánvalóan összefügg az eddigiekkel az is, hogy Köpeczi kiküldése után egy esztendővel az erdélyi szászok lelkészt kérnek Lengyelországból. Az 1631-es rakóvi zsinat válaszul id. Joachim Stegmann jelöli ki kolozsvári lelkésznek. Kiválasztásához hozzájárulhatott, hogy Sandius említ munkái között egy *Disciplina Ecclesiasticát*. Indulásának hosszú elhúzódása nem egészen érthető, bár a rakóvi zsinatok erősen megterhelték Stegmann munkával, valószínűleg nem könnyen váltak meg tőle. 1632 augusztusában meghalt Radecius, pár hét múlva két polgár utazott Stegmannért Lengyelországba. Kolozsváron hamarosan oktató munkára is fölkérték, ám ezt csak a szász diákok fogadták el, a magyarok nem. A más forrásokban emlegetett kollégiumi zavargások eddig homályos okait is tisztábban látjuk. Uzoni szerint az iskola rendtartásának megváltoztatását nehezményezték a magyar diákok, Szinnyei az egyetlen a magyar szakirodalomban, aki bővebb magyarázat nélkül tanbeli különbséget tekint a konfliktus okának.⁴⁷ A magyarok valószínűleg sem Krisztusról vallott nézeteit, sem az egyházi rendtartásnak az amúgy is erős iskolai fegyelemre rakódó feltehető szigorítását nem tudták elfogadni, ezért pár nappal az új tanár munkába állása után Köpeczi Miklós lektorral az élen elhagyták az iskolát. Köpeczin nem fogott tehát a lengyelországi kétéves átnevelés.

Stegmann utolsó, befejezetlen műve a *De iudice et norma controversiarum fidei*⁴⁸ 1631–33 közt íródott, (lehetséges, hogy éppen ennek írása miatt késett Erdélybe indulása). E munka utolsó, 8. fejezete (*De abusu rationis*) az értelem helytelen és hibás működésének eseteit osztályozza. Ennek egy részlete a legsúlyosabb hibának azt tartja, ha valaki Krisztust földi királynak tekinti. Balázs Mihály értelmezése szerint ez csakis a nonadorantistákra vonatkoztatható. A rációnak vallási ügyek megítélésére való használatát egyedülállóan kimunkáló Stegmann felekezetek fölötti semlegesség látszatára figyelő munkájában nem habozik szóvá tenni ezt a makacs vétket. Az adott helyzetben ez is teljesen érthető. Tudjuk, mennyi rakóvi próbálkozás hiúsult meg már akkorra más protestáns felekeze-

let (Lang egyébként vagy nagybátyja vagy nagyapja Raviusnak. – Vö. HERPEI JÁNOS, „Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására”, in *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* III., (Budapest–Szeged: MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE, 1971), 455–461. Innen tudjuk azt is, hogy Ravius Heltai Gáspár leszármazottja és lehetséges, hogy a nyomda örököse volt.) Lehet, hogy ők tárgyaltak Toroczka Enyedi-fordításának végül elvetett/meghiúsult rakóvi kiadásáról.

⁴⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* XII. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1908), 1415.

⁴⁸ *De iudice et norma controversiarum fidei*, Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych IV., szerk. DOMAŃSKI, Juliusz, OGWONOWSKI, Zbigniew (Warszawa: PWN, 1963), 73.

tekkkel való összefogásra, kiegyezésre, netán egyesülésre.⁴⁹ Krisztus megfelelő tisztelete nélkül sokak szerint elképzelhetetlen a kereszténység, így az erdélyiek makacssága a lengyelországi egyház lehetőségeit is korlátozni látszhatott.

Alig négy hónapnyi kolozsvári munka után elhunyt Stegmann.⁵⁰ E hír után a kolozsvári polgár, Segesvári a levél másik főszereplőjéről, Raviusról és a helyi szokásokról igen érdekes információkat közvetít: „Az iffjú Szőrös Mátyás, szász natió n való prédikátor, kolozsvári fiú, egynéhány esztendeig prédikátor lévén, sok újságot követvén... Hogy a város meg nem engedte neki, nem akart szolgálni; az város csak békét hagyta neki, és más papot hozának Beszterce városából...”⁵¹ A rakóvi zsinatot tudósító hajdani peregrinus német- és lengyelországi útjáról hazatérve a szász gyülekezet lelkipásztora, ennél magasabb tisztre nem választják. A 16. században még csak megkezdődött az unitárius szászok lutheránus térítése. Kicsit később mondható, hogy a kálvinistákkal versengve, de egymást nem zavarva, sikeresen térítettek. Kolozsváron hamarosan a kálvinista befolyás dominált, és a lutheránusok kis számuk miatt a 17. század végén velük példátlan módon együttműködtek, ami érthetően erős bírálatot váltott ki a tiszta lutheránus Szebenből: „geistliches vermischtes Clausenburgisches Babel.”⁵² Azzal is szembe kellett néznie, hogy az egyre hatékonyabb református térítés a kolozsvári magyaroknál akkor még nem tapasztalt módon ért el jelentős eredményeket a szászok körében, így 1628 végén az unitárius iskola nagytermét fejedelmi parancsra a német nyelvű református istentiszteletek tartására át kellett adni.⁵³ A nehéz természetű városi tanácsos fia az unitáriusok emlékezetében valóságos szörnyeteg, hataloméhes intrikus. A *Historia* egyik helye szerint az éppen elhunyt Radeciusra hivatkoztak, de Raviusra gondoltak (az ő püspökségét kívánták elkerülni), amikor 1632-ben elhatározták, nem választanak többé idegent püspöknek. Ebben az évben példátlan módon két ellentétes irányzat fontos iratai jelentek meg ugyanabban a nyomdában: egyrészt Torockai Máté Palæologust

⁴⁹ Gondoljunk csak a remonstránsokkal való 1632-es próbálkozásra!

⁵⁰ „Segesvári Bálint feljegyzései”, in *Kolozsvári emlékirók*, szerk. BÁLINT József, PATAKI József (Bukarest: Kriterion, 1990), 164. – Utódát, Adam Francot megint csak Segesvári krónikájából ismert olyan tekintélyek kísérik el Rakówból, mint Taszycki, Stoiński és Joannes Krelz.

⁵¹ „Segesvári Bálint feljegyzései”..., 165.

⁵² SCHASER, Johann Georg, „Das Wiederaufleben der evang.-luther. Kirche zu Klausenburg”, in *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, A. F. II, (Nagyszeben: Verlag des Vereins, 1846), 53–77.

⁵³ „Segesvári Bálint feljegyzései”..., 165. és HERPEI János, „Kísérlet a kolozsvári Hel-tai-nyomda...”, 455–461.

Dáviddal és Gliriusszal ötvöző kátéja,⁵⁴ vele egybekötve Tordai Máté versbe szedett Szentháromság-cáfolata Enyedi szellemében és egy énekeskönyv,⁵⁵ másrészt a rakóvi *Religionis christianæ brevis institutio* fordítása⁵⁶ és egy címe szerint lengyelből magyarra fordított kiskáté,⁵⁷ amelynek példánya sajnos nem maradt fenn.⁵⁸ Ezt értelmezhetjük úgy, hogy lám, mindkettő szóhoz juthatott, tehát európai összehasonlításban mindenképpen példátlan toleranciagyakorlatként, de úgy is, hogy Radecke nem engedte egyik szélsőség önmeghatározását sem sajtó alá. Miután a kiadványok kiadásának csak évét tudjuk, azt is feltételezhetjük, hogy mindez csupán a nonadorantista és a sociniánus hangoltságú kolozsváriak közötti harc végletes és végzetes kieleződése, és összefüggésbe hozható Ravius hatalmi ambícióival.⁵⁹ Mindenesetre az 1626-os elhatározást káté összeállítására e két catechismus maior típusú munka kiadásával mindkét fél beteljesítette, ám egyelőre elmaradt az aláírátható egységes hitvallás összeállítása.

⁵⁴ „Az keresztyeni üdvesség tudománna a Régi és Uy Testamentom szerént egyben summáltatt értelme, az keresztyéneknek lelki éppületekre”, in *RMNy* 1544.

⁵⁵ „Isteni ditsiretek, imádságos és vigasztalo énekek”, in *RMNy* 1541. – A *Historia* szerzője érdekes, bár kevésbé meggyőző filologizálással Toroczkait tekinti a fordítónak, mert csak a szülőhelyén honos szavakat talál benne. „Különleges magyar szókat használ benne, olyanokat, amiket ma már csupán Toroczkó városában mondanak, pl. tetedjék, ezt más magyarok úgy mondják: tessék vagy tetsszék. Lásd a X parancsolat magyarázatát, úgy gondolom, innen fordította Toroczkai Máté.”

⁵⁶ „Az keresztyeni vallásnak rövid tudománya”, in *RMNy* 1542.

⁵⁷ „Kis catechesis az gyermekek és az gyenge értelmű emberek számára. Fordított lengyelből magyarra”, in *RMNy* 1543.

⁵⁸ Az 1632-es kiadványok részletes elemzését lásd BALÁZS, „Zwei unitarische Katechismen”...; BALÁZS Mihály, „A kolozsvári unitárius kollégium 1135. számú kéziratáról”, *ItK* 106., 5–6. sz. (2002): 568–579.

⁵⁹ A *Historia* is ezt sugalmazza, egy sok más megállapítása miatt is figyelemre méltó részletében:

„Az erkölcsi fegyelmezzel nem volt baj már kezdettől fogva sem az erdélyi egyházban, csakhogy nem szoktak minden hibáért ekléziát követni úgy, amint ez a lengyeleknél divatozott. Radecki Bálint is, a konzisztórium tagjaival, ú. m. Járai Sámuellel, Makkai Istvánnal, magával éppen Szörös Mátyással, továbbá Illir Györggyel, Dálnoki Ferencsel, Szenmiklósi Mátéval, Besenyei Péterrel, Szentmihályfalvi Mihállal, Somodi Istvánnal, Szopos Györggyel, már azelőtt, 1626-ban egy egyházi fegyelmi törvényt dolgozott ki. De Ravius a maga mellőzéséért az egyházon akarván magát megbosszulni, oda a lengyel fegyelmi eljárást szándékozott bevezetni, amellet a szertartásokban is más újítások behozatalát sürgette; tette pedig ezt főképpen 1632 óta, amikor Radecki Bálint, első pap és püspök elhúnytával Ravius, mint helyettese, mindkét tisztet el akarta foglalni.” H2 K126

1634-ben csupán egy sociniánus hangoltságú, magyar nyelvű munka megjelenéséről tudunk.⁶⁰

A kálvinista pozíciók kolozsvári megerősítésének útjában állt, hogy a városi tanácsba sehogy sem engedték be őket. Az erről folyó vita 1635-ben fölerősödött, végül a fejedelem engedett. Ám ebben az évben az országgyűlés mégis hozott egy újabb törvényt a szombatosok ellen, valószínűleg azzal is összefüggésben, hogy a trónra veszélyesnek látszott a szombatos Székely Mózes sztambuli tevékenysége, erdélyi aktivitása, ami sok volt a máshonnan is fenyegetett fejedelemnek. A következő évben talán erre is reagáltak az unitáriusok: kiadták Várfalvi „öregeknek,” azaz azoknak szánt kátéját, akik a két kisebb kátét már elsajátították. Bő bibliai idézetek jelentik elsősorban a többletet a másik kettőhöz képest. Nem biztos, hogy ebben a formában Várfalvi műve (és itt eszünkbe juthat a *Disciplina* által elhatározott káté-összeállítás...), ám a nevéhez kötött kiskáté jelképezhetett egyfajta konszenzust, hisz mindenképpen szélesebb körrel volt elfogadtatható, mint a Toroczkaié. Az egyensúly megint tökéletes, ugyanis ugyanekkor megjelent egy németből fordított magyarázat a János evangélium elejéhez (Uzoni még látta a könyv utolsó lapját, amely szerint: Germanice est opus Walentini Schmalcii).⁶¹

Az uralmát stabilizáló Rákóczi György már nem hátrál meg Kolozsvár előtt. Miután értelmezésében mindazok szombatosok, akik Krisztust nem imádják, úgy dönt, érvényt szerez az 1635-ös törvénynek, 1638-ban határozottan rendezi az unitáriusok dolgát.

Visszatérve a vizsgált levélben emlegetett Raviushoz: elbocsátását (1633) követően pár évig hallgatnak róla a források. Az 1635-ben hozott (politikai és anyagi indítékokkal is magyarázható) fejedelmi intézkedések a szombatosok ellen később alkalmat adtak neki arra, hogy a következő évben az őt püspökké megint nem jelölő unitáriusokat a nonadorantista gyakorlat miatt bevádolja az uralkodónál. Működésének ez a legkevésbé dicső szakasza a legismertebb.

„Még nem ment volt ki divatból az a szokás, hogy püspökké csak kolozsvári papokat jelölhettek... Nem sokkal azelőtt aztán, hogy Ravius Mátyást, ezt a

⁶⁰ „Az Háromságnak oltalmazására gondolt legfőbb okoskodásnak megvizsgálása”, in *RMNY* 1634. Forrása, szerzője ismeretlen. – A mű sociniánus vonásairól lásd KESERŰ, „Die ungarische unitarische Literatur...”, 120.

⁶¹ „A Szent Iános evangéliuma kezdetinek rövid magyarázattya, mely kérdésekből és feleletekből áll...”, in *RMNY* 1646; SCHMALZ, Valentin, *Kurze Auslegung über den Anfang des Evangelii des Heiligen Iohannis* (Raków, 1611); KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego* (Wrocław–Warszawa [stb.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1974), 232.

nyughatatlan embert a püspöki hivatalból kizárják, a Csanádi jelölése alkalmával [1632] törvényt hoztak, hogy az első papi hivatal mintájára, amit a szászok és magyarok fölváltva viselnek, ezúttal püspököt a magyarok közül válasszanak. Minthogy tehát Radecius a szászok részéről volt püspök, utána magyar következzék. Ilyenformán Raviust tisztességgel félretolták az útból. Innen magyarázható meg Segesvári megkülönböztetése, ki az 1631. évre ezt írja: »Valent. Radecius Püspök a szász nation, német nemzet.« 1632-re pedig: »Választák Püspökké Csanádi Pált Magyar Nation.« Ravius ezt a törvényt örökérvényűvé szeretne volna tenni, s Csanádi halála után egészen nekifeküdt, hogy püspökké legyen. A zsinat azt a kitérő módot találta ki, hogy amint régebben a városon kívül lakó esperesekből és konzistorokból jelöltek alkalmas férfiakat a püspökségre, most is úgy történjék. Ezt a zsinatot december 17-ére hívták össze Dicsőszentmártonba, hol „a püspöki hivatalra Isten kegyelméből előléptették sepsiszentgyörgyi Beke Dániel udvarhelyszéki esperestet és Bordosi papot; legyen ez a választás Isten és Krisztus jóvoltából boldog és szerencsés, hozzon Isten nevére dicsőséget, a csapások viharaitól sújtott eklézsiáink számára pedig békességet és épülést. Amen!” mondja a kolozsvári konzisztórium jegyzőkönyve. A zsinat elbomlása után eltávozott Ravius is olyanformán, mint Júdás Krisztus vacsorájáról. Amint az említett jegyzőkönyv 1637-ből mondja, „a belviszály ezután kezdte egyházunkat végromlásba dönteni”. Szörös Mátyás ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy magának Kolozsvárt a szász eklézsiából pártot szervezett és a lengyel eklézsiákat az erdélyiek ellen tüzelte, hanem hamis tanúkat szereztén az unitáriusok ellen, mintha újítók volnának, addig futkározott Rákóczi György fejedelemhez, míg azt földühítette, s arra bírta, hogy vizsgálatot folytassanak le az unitáriusok ellen, s azután a püspököt és a többi kolozsvári papokat országgyűlés elé idézte, így akarván az unitárius vallást kiirtani.⁶²

⁶² *Historia* II., 1126. – Lásd még: „Most aztán Ravius nem tekintette többé sem Istent, sem embert, Kolozsvárt mindenütt szakadást terjesztett, a püspöknek a városba hozatalát a legkeresettebb ürügyekkel hosszú ideig megakadályozta, Rákóczi György fejedelmet, aki nekünk amúgy is ellenségünk volt, hamis besúgásokkal az egyház ellen bűjtogatta, s más számtalan botrányos dolgot, pártokra szakítást és sokféle gyalázkodást kezdett elkövetni; végül is a püspököt, papokat, mestereket és sok kolozsvári polgárt országgyűlés elé idézték, amikor a reformátusok minden követ megmozgattak, hogy ez alkalmat megragadva az unitáriusok felekezetét a bevett vallások sorából kitudják.” (*Historia* II., 864) Valamint: „amint Segesvári írja, méltó is lett volna a kolozsvári szószékre [Beke Dániel], mert jámbor, alázatos, ékes szavú, kellemes hangú, jó alakú férfiú volt. Csakhogy Ravius Mátyás, ki szintén vágyott a püspökségre, az ő cimboraságának kolozsvári tagjaival olyan zavaros helyzetbe sodorta az egyházat, hogy egész következő télen át elmaradt a Beke Dániel beik-

Szörösnek kétségtelenül jelentős szerepe volt abban, hogy a Rakótot megsemmisítő 1638-as szemhatározatokat⁶³ pár hónappal követő dési komplanáció létrejött. (Ennek az utókor nagyobbik része elsősorban szombatosok elleni intézkedéseit emelte ki, amelyek jelentős vagyponhoz juttatták a fejedelmet. Ennél sokkal több jó pontot szerzett azonban kálvinista papjainál a fejedelem azzal, hogy a hetven éve működő egyházat megfosztotta hagyományai jelentékeny részétől, a máglyára küldött könyvek több irányzatot képviseltek. Az már csak a végrehajtók hozzá nem értéséből fakadó következmény, hogy mivel a vádlottaknál találtak, felvették a listára Socinus néhány művét is.)

A *Historia* érdekes adalékokkal szolgáló forrást idéz az 1637-es fejleményekkel kapcsolatban. A tordai zsinat irataiból: „Mivel Rákóczi György erdélyi fejedelem meghagyása sürgetett bennünket a minél hamarabbi összejövetelre, hogy Jézus Krisztus Urunkról való vallásunkat leírjuk és azt Őfelsége elé terjesszük, összejöttünk és a mondott ügyben ezt határoztuk: boldog emlékű Enyedi György könyvében a mi vallásunk szabatosan és teljesen benne foglaltatik, azért azt terjesszük Őfelsége elé. Miután azonban ezzel a határozattal átmentünk Kolozsvárra, ott a konzisztóriumban némely kolozsvári férfiak, papok és tanácsosok a zsinat véleménye ellen fölszóltak, s így az a határozat jött létre, hogy másoljanak ki atyámfiainak II. János király idejében nyomtatott könyvéből egy olyan vallástételt, mely a mi hitünket teljesen magában foglalja s azt terjesszék Őfelsége elé.”⁶⁴

Rendkívüli módon az egyház legfőbb szervének döntését bírálta tehát felül a kolozsvári konzisztórium. A részletből megtudjuk, mikor kerül újra a közbeszédbe a kései Dávid és társai, valamint követői gondolatainak megtagadására a II. János király idejében nyomtatott könyvekre való hivatkozás használata. Az is innen bizonyítható, milyen hagyományra építené a mind a kálvinisták, mind Sozzini követői által elfogadható hitvallást Ravius – akinek egyébként egyetlen művét sem ismerjük; tudjuk viszont, hogy a rakówi levélben emlegetett szoros együttműködés a még kialakulatlan lengyel és magyar egyházak között éppen János Zsigmond idején virágzott. Az is innen válik világossá, hogy a Beke meg-

tatása. [...] 1637 szeptember 17-e előtt azonban Kolozsvárra behozni nem tudták.” (*Historia* II., 867).

⁶³ 1638. április 19-én a diákcsinyt szentséggyalázássá növesztve a lengyel országgyűlés elrendelte a rakówi iskola és a nyomda lerombolását.

⁶⁴ *Historia* II., 1126–1127.

választásával földühített Ravius végre képes volt megváltoztatni a kolozsvári hangulatot és a két fő irányzat közti erőviszonyokat.⁶⁵

Beke Dánielék hitvallása 1638. április 23-án került az országgyűlés elé, s mivel Raviusék csoportja folytatta tárgyalásait a kálvinistákkal, Kolozsvár két bírása május 10-én kelt levélben kötelezte magát és a várost a reformátusok tanácsbeli létszámának 25 főre emelésére és a bírói tiszttel számukra való megnyitására.⁶⁶ Mint Segesvári írja, május 26-án „vallatott az fejedelem legelsőbbben Kolozsváratt is, és a zsidó valláson valókat sokat megfogtak...” Hamarosan a városi tanács és Beke püspök is leveleket intéztek a rakóvi vezetéshez, kérve, küldjenek segítséget a veszélyes vita eldöntésére, mellékelve Bekéék és Raviusék hitvallását.⁶⁷ Miután a válságot tárgyaló zsinat épp két hete föloszlott, Ruar válaszolt mindegyik félnek (a Kolozsváron kelt levelet is csak ebből ismerjük). Raviust és híveit szelídőbb eszközök alkalmazására kérte, s kijelentette, nem vállal közösséget senkivel, aki más lelkiismeretén erőszakot követ el.⁶⁸ A városi tanácsnak írván, a maguk bajára hivatkozik, hogy indokolja, miért nem küldik az általuk kért segítőköt; a nemes, erényes és eruditív Schlichtinget indítják hamarosan, akit régebben kértek, s a télen náluk járt, s Laurentius Stegmann (id. Joachim Stegmann fivéré) tartósabb kiküldetésre. Néhány már Erdélybe menekült testvérüknek kér még méltó feladatot és bánásmódot.⁶⁹ A türelmes hangot ez is indokolja, hiszen a még biztonságosabbnak látszó Erdélyben szerették volna több emberüket elhelyezni, bár a legjobbakat semmiképp nem akarták nélkülözni a sokk utáni talpra állás során. A püspöknek és lelkészeknek írt válaszában jóváhagyja, ahogyan a kálvinisták támadásaira reagáltak, és elhatárolódik azoktól, akik a rakóviak esetével visszaélnak, s a reformátusokkal folytatott egykori megbeszéléseikre hivatkoznak összeesküvésük igazolására. A két hitvallás alapos összevetését és elbírá-

⁶⁵ Segesváritól ismerünk néhány nevet is: „Szörös Mátyás pap, az öccse, Szörös András, Kerekes Péter, Uzdi Tamás, Rozbicki Pál, Szentgyörgyi István deák új szektát indítának, az mely miatt Kolozsváratt és az Székelyföldön illetlen dolog következék, az mint az embereket Krisztus felől examinálták, az ki soha nem volt; az kik annak előtte unitáriusok voltak és osztán meghasonlottak.” „Segesvári Bálint feljegyzései”..., 171.

⁶⁶ TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 44–46. (Közli a teljes dokumentumot.)

⁶⁷ A *Historia* Bekéék hitvallása mellé az 1579-es konfessziót másolja be, végül érthetően esett erre Szörösék választása. Nagyon jellemző, hogy Ruar-monográfiájában Chmaj az utóbbi ellenfeleit judaizánsoknak nevezi. Vö. CHMAJ, Ludwik, „Marcin Ruar”, in *Uő, Bracia Polscy. Ludzie, idee, wpływ* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957), 144.

⁶⁸ Martini *RUARI... Epistolarum selectarum centuria*. Tom. II., (Amsterdam, 1681), 322. (*Centuria* II., 47. levél, 322.)

⁶⁹ *Centuria* II., 45. levél, 316–318.

lását igen megfontoltan későbbre halasztja, ehhez ugyanis több ember véleménye kell.⁷⁰

Július elején Désen minden eldőlt, tehát ha megírták is valaha véleményüket, az már mindenképpen elkésett. Egyeseket halálra, másokat csak vagyonszítésre ítélték, az unitárius egyházat mellékbüntetésként Ravius visszavételére. A *Disciplina* III. pontjához pedig kiegészítés beiktatására kötelezték az egyházat, ami elrendelte, szerkesszenek a hitvallással és a *Disciplinához* fűzött kiegészítésekkel azonos szellemű kátét, feledjenek minden János Zsigmond halála után született tanítást,⁷¹ Istenként imádják Jézust, és a gyermekeket kereszteljék a szentháromság nevében. Egyúttal minden unitárius iratra szigorú cenzúrát ígért, aminek első áldozata éppen Radecius úrvacsorával foglalkozó, már augusztusban felterjesztett műve volt.⁷²

Ezzel hivatalosan megvalósult az unitárius egyház dogmatikai egyneműsítése. Ez már sokkal keményebb volt, mint az 1579-es próbálkozás, ahol a tanok aláírásának ígéretéhez hozzáfűzték az attól eltérő meggyőződés szabadságát. Láttuk, mennyi külső nyomás vezetett ide, s éppen ezért talán nem csodálkozunk, hogy a felszínen elfogadott változást most sem követte igazi belső átalakulás. A sociniánus gondolatok folytatólagos beszivárgása mellett Dávid és társai tanításainak továbbélése 1638 után is tetten érhető⁷³ vezető egyháziak és egyszerű lelkesek, polgárok írta, másolta kéziratokban.⁷⁴

Függelék

Tisztelendő, neves és tudós férfiak, kedves testvéreink a Jézus Krisztusban!
Az Atyaistentől és a mi Urunk J. Krisztustól kegyelmet és békét!

Senki sincs, aki be ne látná, mekkora minden dologban az egyetértésnek és lelki összhangnak az ereje, amikor közös ügyekről közösen tanácskoznak, s

⁷⁰ *Centuria* II, 46. levél 619–621.

⁷¹ A szóhasználat az 1579-es konfessziót követi, s az itt elrendelt betoldás nyomai a *Disciplina* későbbi változataiban jelöletlenül is megmaradtak, ezért a legkorábbi változatot talán datálhatnánk 1638 előttre (vö. 26. jegyzet).

⁷² JAKAB Elek, *Kolozsvár története. Újabb kor. Nemzeti fejedelmi korszak. (1540–1690.)* II. (Budapest, 1888), 634. – A Formula administrandi Cœnam Dominicam kéziratosa másolata *The Manuscripts of the Unitarian...*, MsU 1995.

⁷³ Éppen ezzel magyarázható pl. Almási püspök 1694-es rendtartásának sok eltérése a Radeciusétól. Lásd még KESERŰ, „Die ungarische unitarische Literatur...”, 121.

⁷⁴ A dolgozat csak átmeneti kutatási állapotot tükröz. Reméljük, a Kolozsváron megkezdett kéziratári vizsgálataink sok feltevésünket igazolják vagy cáfolják majd.

egyesült erővel, egy akarattal intézik a dolgot. Minél többen vannak, akiket az egyetértés közös kapcsa fűz egybe, és akiket egy szív s egy lélek kormányoz, annál keményebben és elszántabban tudnak minden dolognak nekifeküdni, annál okosabban tudnak tervet kovácsolni, és amit kiterveztek, jó végre vinni. Hogy a lelkek és szándékok e közössége, melynek a legtöbb földi dologban meg kell lennie, a mi és ti eklézsiáitok között is a közös vallást és egyházkormányzást illetőleg meglegyen, szívünk mélyéből kívánjuk. Miért ne forrasszuk lelkeinket a szeretettel, mint valami egybekötő kapoccsal még inkább össze? Miért ne rendezzük a közös ügyet terv szerint és egymás megsegítésével? Bárcsak e minket úgyszólván egy testté összeolvasztó közösségnek égő vágya a ti lelketeket is áthatná! Így elérhetnénk nemcsak azt, hogy a két egyház a szeretet láncával egymáshoz kapcsolva keményebben meg tudna állni, hanem azt is, hogy a lelkek e nagy egyesülésében és összhangjában eltűnnék lassanként a köztünk esetleg fönnforgó dogmai különbözőség is azért, hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak megismerésében mindnyájan előbbre haladunk. Mi ennél soha semmit inkább nem óhajtottunk, ezen mindig derekasan munkálkodtunk, és amennyiben rajtunk állott, a ti egyházatokon mindig segíteni törekedtünk. Az irántatok és egyházatok iránt való szeretetünk gazdag zálogának tekinthetitek a tisztelendő jeles férfiút, Radeckzi Bálintot, a ti püspökötöket. Íme, mi ettől a nagy, kiváló embertől a magunk egyházát megfosztottuk, hogy vele a tiéteket ékesítsük föl. Mert hajdan, az igazság újjászületésének kezdetén, a mi és a ti egyházatok közt akkora volt a lelki összhang, hogy a közös ügy elrendezésében mindig közös terv szerint jártunk el. Csakhogy ez a hasznos, és mindkét egyházra üdvös szokás, amelynek az idők folytán gyarapodnia és erősödnie kellett volna, annyi év múltával megszakadt és már szinte eltemetődött. Rajta tehát, tisztelendő, jeles és tudós férfiak, kedves atyánkfiai a Jézus Krisztusban, támasszuk fel e szokást ismét sírjából, s ha egyszer föltámasztottuk, azt minden igyekezetünkkel és odaadásunkkal ápoljuk tovább. E célra pedig más eszközt nem találhatunk, mint e szokást levélváltással és hírvivők küldésével műveljük magunk között. Különösen kívánatos volna, ha egyesek a tietek közül évenként a ti nevetekben, megbízásaitokkal ellátva a mi ünnepélyes gyűlésünket fölkeresnék. Átalluk mi is megismerkedhetnénk a ti egyházatok állapotával, ti is a mienkével, s közös terv szerint határozhatnánk arról, amit legjobbnak tartanánk. Használjuk hát ki ezt a békét és nyugalmat, melyet az Úr engedélyezett az ő egyházainak, s egyesült erővel, amíg módunkban van, munkáljuk az igazság ügyét!

Egészen felüdített bennünket a tisztelendő és tudós férfiúnak, társatoknak, Ravius Mátyásnak váratlan betoppanása, kinek nemes buzgalomát Isten és Krisztus dicsőségének öregbítésében nem egy jelből láttuk. Tőle módunkban volt

megtudnunk azt, amit megismerni különösen vágytunk, hogy egyházatok milyen állapotban van. Jónak láttuk tőle a ti gyűlésekre levelet is küldeni. Értésünkre esett az is, hogy eklézsiátokban nem uralkodik az a rend és általános fegyelem, amelyet Krisztus és az apostolok előírtak. Ennek a következménye aztán az, hogy akik erkölcsüket nem szabják a Krisztus parancsaihoz, azokat magánúton és az egyház szavával is megintik és vádolják, ha pedig makacsul tovább is ellenkeznek, az egész egyház ítéletével úgy bélyegzik, hogy a velük való érintkezéstől és társalkodástól a többiek visszariadnak.⁷⁵

Hogy ez az egyházra milyen hasznos és üdvös, és hogy milyen nagy mértékben járul hozzá a bűnök kiirtásához, azt mi is hosszú gyakorlatból és tapasztalattól tudjuk, s tekintettel bölcsességekre, ti is könnyen megítélhetitek. Mert ha ez a jó rend és fegyelem az egyházban hiányzik, széles tér nyílik a bűnök számára, amelyek az egyházat zavarják, s lehetetlen, hogy fölvirágozzék az erkölcsök ama szentsége, melynek Krisztus egyházát kell ékesítenie. A szeretetre, melyet irántatok s egyházatok iránt táplálunk, s amellyel nektek tartozunk, ismételten kérünk titeket és könyörgünk nektek, hogy ezt a szent és dicséretes intézményt, amelyre minden jámbor ember minden óhajtsával és buzgalomával törekszik, egyházatokba ti is vezessétek be.

E szent szándékokban és elhatározásokban igen nagy segítségekre lehet a ti püspökötök és előljárótok körültekintő bölcsége, ki a mi egyházunkban ez intézmények között nevelkedett, azokat jól ismeri, s az ő szeretetéhez képest, mellyel meg van áldva, nektek alkalmas vezetőtök lesz. S nem fog hiányozni nektek e tekintetben a tisztelendő, tudós férfiúnak, Ravius úrnak buzgalma és szorgoskodása sem, kiről látjuk, mily lelkes láng hevíti irántatok s egyházatok iránt. Nektek kell tehát, kéz a kézben, közös elszánással a dologba derekasan belefeküdnötök. Ez elhatározásokban veletek lesz a maga lelkével az, ki drága vérét azért ontotta, hogy egyházát a bűnök minden szennyétől és mocskától fehérre mossa. És még csak egyet. Ti jó tehetséggel megáldott és fegyelmezésre alkalmas ifjakat szoktatok küldeni külső akadémiákra a szép tudományok elsajátítása végett. E minta szerint egyszer-másszor hozzánk is küldhetnétek ifjakat, kik a tudományokat és intézményeinket tanulmányozva, nemcsak nektek válnának hasznotokra, hanem a két egyház bizonyos összekötői és a köztünk levő szeretetnek, úgyszólván, zálogai és kezesei lehetnének. Ígérjük, hogy e részben minden buzgalmunkat, gondosságunkat és szorgalmatosságunkat ki fogjuk

⁷⁵ A *Historiában* beszúrás: „(Raviust persze nagyon szúrta, hogy őt öregebb létére a fiatalokkal szemben mellőzték, neki az a rend tetszett volna, hogy az öregebb koral haladjon.)”

fejteni. Most pedig kérjük Atyánkat, Istenünket, a mi Urunk Jézus Krisztust teljes lelkünkben, hogy titeket szent egybegyűléseken az ő lelkével segítsen, sugalmazzon nektek üdvös tanácsokat, s azokat az ő neve dicsőségére és sok ember üdvösségére tegye szerencsésé, titeket és egyházatokat védje és oltalmazza. Isten maradjon veletek, tisztelendő, neves és tudós férfiak, az Úrban kedves atyánkfiai, tartsatok meg bennünket továbbra is atyafiságos szeretetetekben és Istennél szorgalmasan könyörögjétek érettünk.

Kelt Rakówban 1629. június 6-án a mi zsinatunkon.

Maradunk tisztelendőségeteknek a Jézus Krisztusban legkedvesebb testvérei az egész zsinat nevében:

Adam Gosławski Nobelnumból, Johannes Crell, a rakóvi ekl. papja,
Jakób Sieniński Siennumból, Jonas Schlichting, a rakóvi ekl. papja,
Andrzej Krystian Moskorzowski Moskorzówból, Martin Ruar

Molnár Lehel¹

Mihalik Kálmán, a kolozsvári unitárius kollégium és a Székely himnusz 100. évfordulója

Jómagam is azok közé tartozom, aki a kommunizmus éve alatt váltam felnőtté, és annak ellenére, hogy abban az időben a *Székely himnusz* irredenta éneknek minősült, valamint tiltották, mégis voltak alkalmak, amikor nem szállt inunkba a bátorság, és elénekeltük azt, a belső ellenállás egyfajta kifejezésésképpen.

Az 1989-es rendszerváltás után immár mindenki szabadon azt énekel, amit akar, így a *Székely himnuszt* is, ami ebben az évben pontosan százéves. E hosszú évszázad alatt sokan foglalkoztak a történetével, itt csak dióhéjban elevenítem fel, hogy az a költemény, amit ma *Székely himnusznak* nevezünk, nem himnusznak íródott. Szerzője, a székelyudvarhelyi Csanády György² (1895–1952) kolozsvári diákként a trianoni békediktátum után, amikor a Ferencz József Tudományegyetemet Szegedre menekítették, sok társával együtt ott folytatta tanulmányait. 1920–21-ben Csanádyval együtt öt erdélyi fiatal a szülőföldtől kényszerű távollétben létrehozta a Székely Egyetemista és Főiskolai Hallgatók Egyesületét (SZEFE), amelyet a szülőföldszeretet ápolása, a jogosnak tartott határrevízió hangoztatása és a jövőbe vetett hit reménysége tartott egybe, egészen 1948-as megszűntetéséig.³

¹ Dr. MOLNÁR Lehel (Székelykeresztúr, 1968) a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának levéltárnoka. Kutatási területe az unitárius egyház története, különösképpen a püspöki vizitációk. Elérhetősége: molnar.lehel@unitarius.org.

² CSANÁDY Györgyről bővebben lásd *Ki tudja merre, merre visz a végzet... Emlékkönyv, Csanády György, a Székely Himnusz szerzője születésének 100-ik évfordulója tiszteletére*, összeállította Gellért Géza (Székelyudvarhely: Infopress Rt, 1995).

³ Bővebben lásd: KRIZA Ildikó „A Székely himnusz születésének háttere” című tanulmányát, in *Honismeret* 31., 5. sz. (2003): 57–68., https://honismeret.hu/sites/default/files/media/document/2018/04/10/honismeret_2003_5_sz.pdf, letöltve: 2021. június 29.

A SZEFE-tagok évenként találkozót tartottak, amely egy rituális keretbe foglalt ünnep volt, és ezen beszámoltak a szervezet működéséről is.⁴ Csanád György már az 1921-es első ritualizált találkozóra egy misztériumjáték betétdalaként megírta versét *Bujdosó ének* címmel, zenéjét pedig női karra Mihalik Kálmán komponálta. Végül a zeneszerző jelenlétében csak egy évvel később, 1922. május 22-én a budapesti Aquincumban rendezett találkozón kantátaként mutatták be a művet. Mihalik alig négy hónapra rá, mindössze 26 évesen tífuszban meghalt. A SZEFE által fenntartott és Csanád szerkesztette *Új Élet* című újság hosszú cikket közölt a komponista temetéséről, és itt jelent meg első alkalommal nyomtatásban az elhunyt által megzenésített *Bujdosó ének* dalszövege, immár *Székely himnusz* elnevezéssel.

A *Székely himnusz* szövege tehát 1921-ben keletkezett, első nyomtatott megjelenése és himnuszként való megnevezése 1922 őszétől datálható. Ezért is javasolta 2021 májusában Izsák Balázs, a Székely Nemzeti Tanács elnöke azt, hogy mivel 1922. május 22-én csendült fel először a Csanád György *Bujdosó ének* című versének megzenésített változata, azt a napot, május 22-ét nyilvánítsák egész Székelyföldön a *Székely himnusz* napjává.⁵

Mi köti össze a címben szereplő három dolgot, tehetjük fel a kérdést. Fentebb szóltunk a százéves *Székely himnusz*ról, annak írójáról, Csanád Györgyről, a zeneszerző Mihalik Kálmánról, de hogy jön ide az unitárius kollégium? Nos, azt talán kevesebben tudják, hogy a katolikus Mihalik Kálmán iskolai tanulmányainak utolsó két évét a kolozsvári unitárius kollégiumban végezte, és itt is érettségizett az 1914–1915. tanév végén.

Jelen írásunk nemcsak a százéves himnusz, hanem a nagyon fiatalon elhunyt Mihalik Kálmán előtti tisztelgés is. Annál is inkább, mert Mihaliról nyomtatásban és a világhálón is téves adatok keringenek elsősorban az iskolai tanulmányait illetően. Mindez az ellenőrizetlen adatfelhasználások miatt fordul elő, hisz még az 1994-ig megjelenő négykötetes *Magyar életrajzi lexikon* javított és átdolgozott kiadásában is az szerepel, hogy Mihalik „1914-ben érettségizett a kolozsvári piarista gimn.-ban”⁶. A 2018. június 6-án a Marosvásárhelyen megje-

⁴ Bővebben lásd: CSANÁDY György, *A májusi nagy áldozat 1921*, (Budapest: SZEFE, 1941).

⁵ „A székely himnusz napjává nyilváníthatná május 22-ét az SZNT”, *Krónika*, <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/a-szekely-himnusz-napjava-nyilvanittatna-majus-22-et-az-sznt#>, letöltve: 2021. június 29.

⁶ *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*, javított, átdolgozott kiadás, főszerk. KENYERES Ágnes, Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>, letöltve: 2021. június 29.

lenő megyei napilapban, a *Népújság*ban Szilágyi Mihály *A Székely himnuszt nem egy világhírű zeneszerzőnek, hanem egy orvosnak köszönhetjük* című írásában is szó szerint idézi a lexikon adatait, „1914-ben a kolozsvári piarista gimnáziumban érettségizett”⁷. Sőt közel másfél évvel ezelőtt, 2020. február 21-én a Radio România Reșița (Resicai Román Rádió) honlapján a Gerhard Chwoika által jegyzett *Mihalik Kalman comemorat la Oravița* (Mihalik Kálmánra emlékeztek Oravicabányán) írásában szintén megismételte románul a fentebbi adatokat, „A absolvit Liceul Piarist din Cluj-Napoca”⁸. Ilyen és ehhez hasonló tévedéseknek se szeri, se száma. Persze vannak kivételek is, a Wikipédián, ahonnan manapság rengetegen tájékozódnak, a Mihalik neve alatt pontosak az adatok.

Nos, ki is volt Mihalik Kálmán?

1896. február 21-én született a bánáti Oravicabányán (románul Oravița), Krassó-Szörény megyében (Caraș-Severin). Anyja csiki székely asszony, apja kassai polgár volt. Elemi iskoláit valószínűleg szülővárosában, a középiskolai tanulmányait Kolozsváron, az egyetemig pedig szintén a kincses városban kezdte meg.

1906-ban iratkozott be a kolozsvári piarista gimnáziumba, amelynek első hat osztályát sikeresen befejezte. A gimnáziumi értesítő szerint a két első osztály közül ő az I. A-ba járt (57-en voltak abban az osztályban, az I. B-ben 51-en), és viszonylag jól tanult. Tíz tantárgy közül magyarból, latinból, rajzoló geometriából és énekből jelesre vizsgázott, vallástanból, természetrajzból, számtanból, szépírásból és testgyakorlásból jó minősítést kapott, csupán földrajzból volt elégséges az előmenetele, erkölcsi viselkedése szintén jeles volt.⁹ Mihalik felvett egy rendkívüli tárgyat is, a műéneklést, és kisdíakként még a szopránisták csoportjában jeles minősítést kapott.¹⁰ Abban az évben a nekifutásos távolugró versenyen másodmagával korosztályának 2. helyezését érte el 1,02 méterrel, az első helyezett 1,10 métert ugrott.¹¹

⁷ SZILÁGYI Mihály, „Egy himnuszíró orvos”, *Népújság*, 2018. június 6., <https://e-nepujasg.ro/articles/himnusziro-orvos>, letöltve: 2021. június 29.

⁸ CHWOIKA, Gerhard, „Mihalik Kalman comemorat la Oravița”, *Radio Reșița România*, <https://www.radioresita.ro/actualitate/foto-mihalik-kalman-comemorat-la-oravita>, letöltve: 2021. június 29.

⁹ *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Kegyesrendiek Vezetése Alatt Álló Kolozsvári Főgimnáziumának Értesítője az 1906–1907. tanévről*, szerk. ERDÉLYI Károly (Kolozsvár, 1907), 119.

¹⁰ Uo. 131.

¹¹ Uo. 139.

Tanulmányi előmenetele a IV. osztályban (1909–1910-es tanév) egy kicsit megtorpant, latinból és németből is elégtelenre vizsgázott.¹²

A következő évtől kezdve a hétköznapi énekléshez szükséges orgonakíséretet¹³ „dicséretes buzgósággal”¹⁴ Mihalik látta el. Úgy tűnik, hogy már ekkor nagy hangsúlyt fektetett a zenére a többi tantárgy rovására, ugyanis az 1911–1912-es tanévben a VI. osztály végén is megbukott mennyiségtanból és testgyakorlásból. Öt tantárgyból volt elégséges, négyből jó, ellenben jelesre semmiből sem vizsgázott.¹⁵

Az 1912–1913-as tanévben a VII. osztályt ugyan elkezdte, és az ifjúság Pázmány-önképzőkörének zenebíráló bizottsága tagjaként bírálatot írt, szavalt, színdarabokban is közreműködött, de év végén már nem tette le a vizsgáit, és ki maradt a gimnáziumból.¹⁶

Az 1913–1914-es tanévben Mihalik már a Kolozsvári Unitárius Főgimnáziumba iratkozott be. Újrajárta a VII. osztályt, osztályfőnöke Hidegh Mihály matematikatanár volt. Ebben az évben a rendkívüli tárgyak közül Mihalik az olasz módszer szerinti vívást és a céllövést választotta.¹⁷ Az olasz vívómodor, a könnyebb kard a sportszerűbben vívott stílust jelentette a nehézkes, inkább harcszerűbben forgatott magyar karddal szemben.¹⁸ A vívást heti három órában oktat-

¹² Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Kegyesrendiek Vezetése Alatt Álló Kolozsvári Főgimnáziumának Értesítője az 1909–1910. tanévről, szerk. NEMES Endre (Kolozsvár, 1910), 106.

¹³ Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Kegyesrendiek Vezetése Alatt Álló Kolozsvári Főgimnáziumának Értesítője az 1910–1911. tanévről, szerk. NEMES Endre (Kolozsvár, 1911), 71.

¹⁴ Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Kegyesrendiek Vezetése Alatt Álló Kolozsvári Főgimnáziumának Értesítője az 1911–1912. tanévről, szerk. RIETLY Károly (Kolozsvár, 1912), 92.

¹⁵ Uo. 151.

¹⁶ Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Kegyesrendiek Vezetése Alatt Álló Kolozsvári Főgimnáziumának Értesítője az 1912–13. tanévről, szerk. RIETLY Károly (Kolozsvár, 1912), 21., 27–28.

¹⁷ A Kolozsvári Unitárius Kollégium (Papnevelő Intézet, Áll Seg. Főgimnázium, Elemi Iskola) Értesítője az 1913–1914-ik iskolai évről, szerk. GÁL Kelemen, CSIFÓ Salamon (Kolozsvár, 1914), 97–98.

¹⁸ SZABÓ Zoltán, „A hazárdőr hazafi: Szemere Miklós”, in *A haza szolgálatában*, szerk. BARÁTH Noémi Emőke, KOVÁCS Petra (Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2021), 148. Annak idején báró Wesselényi Miklós és gróf Bély Ferenc meghívására érkezett Kolozsvára Gaetano Biasini (későbbi vendéglő- és szállodatulajdonos), aki 1818-ban a Redut épületében vívótermet nyitott. Ezt követően 1824-ben Bölöni Farkas Sándor közbenjárására alakult meg a Kolozsvári Viadal Iskola, és Biasini itt mint vívómester működött. Lásd: „Magyarország első vívómester-adattára”, *Magyar szablyavívó iskola*, http://www.magyar szablya.hu/galeria/album/mesterek_eletrajza/slides/gaetano_biassini.pdf, letöltve: 2021. június 29.

ták, és Mihalikot a kezdők közé vették fel. A tanulóifjúság katonás nevelését és céllövésben való kiképzését a Honvédelmi Minisztérium már 1908-ban elrendelte, és 1913-ban ezt a feladatot Beckner József honvéd főhadnagy több oktató altiszttel együtt vezette. Az iskola részéről dr. Borbély István tanár (tartalékos zászlós) és László Gyula tornatanár segítette a kiképzést.¹⁹ Év végén Mihalik Kálmánnak latinból és matematikából itt sem sikerült letennie a vizsgáit, és osztályismérlésre utasították.²⁰ Eddig ismeretlen okokból azonban az 1914–1915-ös tanévet már VIII. osztályos diákként folytatta. Minden bizonnyal valamikor ősszel pótvizsgát tehetett, és így iratkozhatott be az utolsó évre, de erről nincsenek adataink.

A szarajevói merénylet után (1914. július 28.) az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának, és ezzel kirobbant az I. világháború. Ezt követően november 30-án az osztrák–magyar hadsereg Oskar Potiorek tábornok vezetésével elfoglalta Belgrádot. Ennek örömeire december 6-án a kolozsvári Vörös-Kereszt Egylet elnökségének kezdeményezésére a Mátyás szoborhoz kirendelt valamennyi középfokú iskola ifjúsága előtt a Himnusz, valamint a Szózat elénekélése között dr. Márki Sándor egyetemi rektor lelkesítő beszédet mondott.²¹ A kolozsvári középfokú iskolák által a Vörös-Kereszt javára rendezett koncertek során az Unitárius Főgimnázium 1915. március 7-én tartotta meg a maga hangversenyét a Vármegyeház dísztermében. A műsor rendjén Erkelnek Hunyadi László-nyitányát zongorán Mihalik Kálmán adta elő. A sikeres hangverseny tiszta jövedelmét, 751 korona 52 fillért a Vörös-Kereszt elnökségének át is adták.²²

Zenei vonalon Mihalik folyamatosan képezte magát. A megfelelő zenei ismeretekkel rendelkező tanulók az év során nem tudtak iskolai zenekart alakítani, egyrészt mert a tehetségesebbek már az év elején bevonultak katonának, másrészt pedig az intézet nem rendelkezett megfelelő helyiséggel. Így a zenekari gyakorlatok helyett az iskolában maradt ifjúság kamarazenevel foglalkozott, és Schumann, Mendelssohn, Beethoven, Erkel, Viotti, Pleyel, Bériot műveit játszotta. E gyakorlatoknak egyik oszlopos tagja Mihalik Kálmán volt,²³ aki azonban negyedmagával a rendes érettségi megmérettetésen nem ment át, és csak az

¹⁹ „A Kolozsvári Unitárius Kollégium...”, 98.

²⁰ Uo. 142.

²¹ *Márki Sándor naplói III. 1904–1914*, szerkesztette és sajtó alá rendezte ERDÉSZ Ádám (Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2021), 447.

²² *A Kolozsvári Unitárius Kollégium (Papnevelő Intézet, Áll Seg. Főgimnázium, Elemi Iskola) Értésítője az 1914–1915-ik iskolai évről*, szerk. dr. GÁL Kelemen, GÁLFI Lőrinc (Kolozsvár, 1914), 95–96.

²³ Uo. 134.

1915. szeptember 6-án tartott javító vizsgán vette az akadályt.²⁴ Ezt követően besorozták katonának. Mindkét évben visszajárt vallástanra egykori iskolájába, a piarista gimnáziumba, ahol ebből a tantárgyból elégséges eredményt produkált.²⁵

A kolozsvári unitárius kollégium folyosóján ma is látható az 1914–15-ben végzett ifjak baráti emlékére készült tabló, amelyen ott van Mihalik Kálmán fotója is.

²⁴ *A Kolozsvári Unitárius Kollégium (Papnevelő Intézet, Áll Seg. Főgimnázium, Elemi Iskola) Értesítője az 1915–1916-ik iskolai évről*, szerk. dr. GÁL Kelemen, GÁLFI Lőrinc (Kolozsvár, 1916), 79.

²⁵ *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Kegyesrendiek Vezetése Alatt Álló Kolozsvári Főgimnáziumának Értesítője az 1914–15. tanévről*, szerk. RIETLY Károly (Kolozsvár, 1915), 128.

Középfokú tanulmányainak befejezése után a kolozsvári egyetem orvosi karára iratkozott be, de a nagy háborúba összesen 3661 hallgatónak,²⁶ köztük Mihalíknak is be kellett vonulni katonának. A frontszolgálat és a vesztes háború után a kolozsvári egyetemmel együtt neki is Szegedre kellett „bujdosnia”, ahol kutatóorvos lett és tanársegédként dolgozott Reinbold Béla biokémikus professzor mellett, de sajnos 26 éves korában, 1922. szeptember 6-án elvitte a tífusz.

A korábban említett *Új Élet* 1922. szeptember 15-én kiadott számában egy névtelen szerző Mihalik temetéséről közölt lírai hangvételű búcsúszavaival zárjuk írásunkat.

Élt 26 évet. Nem! Ebben a 26 évben csak az életre készült az ő csupa harmónia, csupa muzsika lelke. Csodás melódiákat énekelt a szíve. Dal volt a beszéde. A jobb, a szebb jövő reménye égett egész lényében. Mindezt a sok kincset két kézzel szórta sok szenvedés tépte szüleinek, Bertusnak – az erdélyi leánynak, aki meleg szívéhez forrott egy életre, s csak az oltár kellett volna szentséggé emelje ezt a szent szerelmi odaadását a szűz szívének, hogy magyar asszony legyen belőle – és nekünk a vele egy kínos kálváriát taposó, feltámadásunk hajnalát váró harcálló testvéreinek.

S aztán 1922. szeptember 6-án este fél nyolc órakor, hosszú hetek kínos túsája után, mikor barátainak megadta végrendeletét, szüleinek megüzente, hogy jó fiuk volt, s menyasszonyának azt, hogy nagyon szerette, dalos szívét, a jövő reményének biztató szavú hárfáját meggyilkolta fagyasztó mosolyával a Halál. Széttépte a boldogság dalaira teremtett élő hárfa húrjait.

Kálmán Testvérünk! Testedet vissza kell adnunk a földnek. Azt emberi szokás szerint eltemetjük. De Tégedet, azt az egyenes, erős, megalkudni nem tudó, erősen bízó s kitartással hívő lelkedet, azt nem adjuk oda! Az itt marad bennünk, velünk! Annak lelkesítő tüze nagy szükségünk van, hisz olyan kevesen vagyunk, akik bízni tudunk, olyan kevesen, akik hívő lélekkel várjuk a Te lelked szép álmát: Magyarországot.

[...] Halott testvérünket a SZEFHE internátus csarnokában fehér őszirózsák közé ravataloztuk fel. Mellette állt édesatyja, ki Kálmán fiában a harmadik és utolsó gyermekét temette, s ezt is, mint a másik kettőt, akkor, mikor már a diploma kezében lett volna. Rettenetes tragédia. Ott volt Nagyszebenből jött menyasszonya, a fájdalmas zokogó szüze. [...] Amíg koporsóját a sírba eresztették, jóbarátai igazán hulló könnyzárpor közt a megboldogult szerezte Székely him-

²⁶ PÉTERFFY Árpád, „Az erdélyi magyar orvosképzés, I. rész: Kolozsvár”, in *Gerundium* 3–4. sz. (2016): 80.

nusz eléneklésével búcsúztatták, hogy dal kísérsje azt, aki életében csak dalolni tudott, még a szenvedésben is.²⁷

A szerző nyomatékkal megjegyzte, hogy a temetésen az egész gyülekezet énekelt. Mivel az újság szerkesztője Csanády György volt, valószínűleg ő írta barátjáról a nekrológot, és ő tette közzé a *Székely himnusz* szövegét, és ő nevezte himnusznak és nem kantátának a verset.

Mihalik Kálmánt Szegeden temették el, azonban a halála után eltelt évtizedekben az irredenta költemény megzenésítője sírjának holléte csaknem feledésbe merült. A rendszerváltás környékén a szegedi Erdélyi Kör tagjainak azonban sikerült azonosítaniuk, megváltaniuk és helyreállítaniuk a nyughelyet. Halálának kilencvenedik évfordulóján, 2012-ben avatták fel a rövid életű zeneszerző, orvos sírhelyét a szegedi belvárosi temető főbejárata mellett. Kopjafás síremlékét Gál Imre székely fafaragó készítette.

²⁷ Újszászi Ilona, „Temetői és tudománytörténeti séta: az első szegedi rektor és Szent-Györgyi édesanyja sírjánál is jártunk. Hogyan kötődik a Székely himnusz zeneszerzője a Szegedi Tudományegyetemhez?“, *Szegedi Tudományegyetem hírportálja*, <https://u-szeged.hu/sztechirek/2020-november/temetoi>, letöltve: 2021. június 29.

Gudor Kund Botond¹

Marosszentimre temploma mint szórványszimbólum – egy nem illuzórikus templom az illuzórikus közösség szolgálatában?

Az európai nemzetek életében mindig kiemelt jelentőségű volt a történelmi helyekhez, terekhez, épületekhez kötött köztisztelet. Légyen szó győzelemről vagy veszteségről, számos település és épület a történelmi topográfia részévé lett, és ezzel a nemzeti identitás, emlékezet jelentős építőkövévé vált. Így volt ez Thermopüla, Waterloo, Rigómező, Mohács, a Colosseum, a kölni dóm, a Notre Dame, a vizsolyi templom, a gyulafehérvári székesegyház, Dávid Ferenc dévai sírja, Anne Frank amszterdami háza, a Kenyérmező esetében is. Ezen helyeket az emlékezés köztisztelete veszi körül, és általuk a nemzettudat alakításának paradigmái érvényesülnek. A legtöbb ilyen földrajzi hely, épület vagy emlékmű a történelem jól körülhatárolható eseményéhez köthető. Általában győztes háborúk, de azon túl meghatározó tragédiák és vereségek alakítják a hely vagy építmény történelmi megítélését. Vannak olyan épületek, templomok Erdélyben, amelyek a történelmi sorsfordító események sodrában váltak a nemzeti emlékezet toposzaivá. Ilyen a marosszentimrei református templom esete, amely ma a szórványsors, az erdélyi magyar fogyatkozás és pusztulás épített emléke, valóságos nemzeti siratófal. Marosszentimre története kicsiben Erdély 1920 utáni, két világháború közötti küzdelme is. Ezzel egyszerre a kitartás és az újjászületés dél-erdélyi szimbóluma is lett azáltal, hogy nem csupán egy emlékezetes történelmi esemény, azaz Hunyadi János előbb vesztes, majd a későbbiekben győztesse ala-

¹ Dr. GUDOR Kund Botond (1971) református lelkész, esperes, doktori diplomáját a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem Fakultásán szerezte. Négy könyv szerzője, érdeklődési köre a magyar és európai egyháztörténet-írás a 16–18. században. Elérhetősége: gudorbotond@yahoo.com.

kított marosszentimrei csatája és az ehhez kapcsolódó műemlékjelleg alakította megítélését, hanem az erdélyi magyarság Trianon utáni sorsa, története. Emiatt a szórványszimbólum alakulása folyamatos: a nemzeti megmaradás érdekében folytatott küzdelem, pereskedés és építkezés megannyi építőköve lett a nemzeti emlékezetnek. A velünk élő Trianon máig alakuló történetébe a marosszentimrei templom segítségével bekapcsolódott az irodalom, művészettörténet, képző- és filmművészet, teológia és politikatörténet. A 20. században nemzetünkre komplex módon ható események láncolata tette emlékezetes szórványszimbólummá a marosszentimrei templomot.

A nemzeti fontosságú épület ma egyszerre nemzeti emlékhely, műemlék és irodalomtörténetünket alakító építmény. Az erdélyi magyar szórványvilág Pantheonja. Ez azonban nem volt mindig így. A máig alakuló templomtörténet lenyomata erdélyi magyar életünknek, sorsunknak. A nemzeti emlékezés viszonyulásának olyan sarokköve, amelynek üzenete ambivalens: egyszerre a megmaradás és a pusztulás, fogyás hírnöke. Érdemes tehát megvizsgálni azt, hogy lett az erdélyi nemzeti emlékezet jelentős épületévé a marosszentimrei templom.

Marosszentimre Gyulafehérvártól alig 8 km-re fekvő település, a románok Sîntimbru és a szászok Emrichsdorf néven emlegetik, de a régi oklevelekben Sankt Emrichként is előfordul. A Torockói-havasok délkeleti dombvonulatának csücskében, a Maros jobb partján helyezkedik el, a Töviszt Gyulafehérvárral összekötő főút mentén. Az 1241-es tatárjárás előtt feltételezhetően már létezett itt település, ezt igazolja egy 1266 előttre keltezett oklevél, miszerint Gomord (Gyomord) királyi birtokot – e név Marosszentimrét takarja – a magyarigeni és boroskrakkói szászoknak adományozták.² Lakatlanságának említésében az 1241. évi tatárjárás gyászos következményeit ismerhetjük fel.³ 1238-ban és 1314-ben az oklevelekben villa Sancti Emerici néven említik.⁴ 1314-től a 14. század folyamán az erdélyi vajda és az alvajda bíraskodásának színhelye volt, ami kapcsolatot feltételez a Magyarigen, Boroskrakkó felett helyezkedő Kecskés várával is, amely

² Erdélyi Okmánytár, Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. *Codex Diplomaticus Transsylvaniae: Diplomata, epistolæ, et alia instrumenta litteraria Res Transylvanas (1023–1300)*, szerk. JAKÓ Zsigmond, 258. sz. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 211.

³ WEISZ Attila, „Marosszentimréről és középkori templomáról”, *Erdélyi Múzeum* 60., 3–4. sz. (1998): 239.

⁴ GYÖRFFY György, *Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza* II. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 186. Vö. *Erdélyi Okmánytár...* I., 289., 353. és 449.

a vajdai honorhoz tartozott.⁵ Ma is álló templomának román kori részei a 12. századra utalnak: a 8 × 6,7 méteres hajó alapfalai, a sík mennyezet, a déli kapu félköríves kőkerete.⁶ 1442 után Hunyadi János a régi templomot a kor szellemében gótikus stílusban alakította át.

Szörványszimbólumként először Bethlen Lajos 1853-ban írt *Önéletírásában* bukkant fel, akinek nagyszüleit, Bethlen Lajost és Wesselényi Annát 1786-ban, illetve 1807-ben a templom kriptájában temették el. A Hunyadi János csatájához köthető hagyományt először ő fogalmazta meg, és pedig tévesen, amikor úgy írt, hogy a neves törökverő hadvezér Marosszentimrénél legyőzte a törököt, majd a háború utáni zsákmányból felépíttette fogadalmi templomát.⁷ Az a tény, hogy Bethlen Lajos (1782–1867) Hunyadit az 1442-ben történt marosszentimrei csatában győztesként ismertette, a román, de magyar köztudatban is – máig hatóan – meghatározta „Hunyadi fogadalmi templomának” sorsát. A köztudatba mélyen beivódott pontatlan történelmi információ a továbbiakban pozitívan és negatívan is meghatározta az épület és a közösség sorsát.

Érdemes tehát egy rövid kitekintést tenni a történelmi eseményt illetően. 1442. március 15-én Hunyadi Marosszentimrén csatát veszített Murad szultán vezére, Mezd bég ellen. Ekkor esett el Borbánd közelében Lépes György erdélyi római katolikus püspök is. A hadait újjászervező Hunyadi a zsákmánnyal távozó törököket Nagyszebennél vagy valamivel Gyulafehérvár után elérte és legyőzte.⁸ Ehhez a győzelméhez hozzájárult az érette életét adó Kemény Simon, akinek családja a későbbiekben az alsógáldi birtokot kapta a halás hadvezértől. Hunyadi a zsákmányból újjátta fel a szentimrei templomot és építtette a tövisit, gyulafehérvárit, orbóit és vingárdit is.⁹ A felújításkor készült a sokszögzáródású szentély, a hajó csúcsíves ablakainak záródása, a külső támpillérek sora, a sekrestye ajtókerete az elpusztult helyett. Ekkor építették újjá a 4-5 méter magas védőfalat, amely ma már csak romtöredékekben áll.¹⁰

⁵ ANGHEL, Gheorghe, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XVI* (Cluj-Napoca, 1986), 147–153.

⁶ WEISZ, *Marosszentimréről és középkori templomáról*, 239–251.

⁷ „Gróf Bethlen Lajos önéletírása”, in *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről X. Két ország ölelkezése (1791–1867)*, szerk. MAKKA László (Budapest: Franklin-Társulat, 1941), 1. Vö. *Gróf Bethlen Lajos önéletírása*, bev., jegyz. SZÁDECZKY Lajos (Budapest: Gombos Ferencz Könyvsajtója, 1908).

⁸ VESZELY Károly, „Igaz-e, Hogy Hunyadi János 1442-ben Mezd béget nem Szent-Imre mellett, hanem Szeben alatt verte meg?” in *Az Alsóféhermegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve* III. évf. (1890): 5–17.

⁹ *Erdély rövid története* I., főszerk. KÖPECZI Béla (Budapest, 1986), 358.

¹⁰ ANGHEL, *Fortificații medievale...*, 168–170.

A település magyar közösségének életét a tatárjárás után a törökkel viselt hádjárat meghatározó módon befolyásolta. 1658-ban tatárok pusztították, erről később, 1748-ban Veress Pál marosszentimrei lelkész így tudósított: „Ez mi Szentimrei Reformata Ecclesiának ládájában nintsen olly egy Levél is, hanem Tiszteletes Esperest Uramnál vagyon Protocollátiókban, amelly is 1658, elveszvéen a Levelek az akkori Revolutio miatt, kiküldtettenek volt a kegyelmes fejedelmektől két Commisarriusok, és azok akkor vették számba esketéssel az Ecclesia jószágait.”¹¹ A nagy pusztításról, leégett házakról és tatár fogságba hurcolt tömegekről a marosszentimrei Kocsis Márton zalatnai provizor által 1664. március 10-én megfogalmazott adománylevélben is megemlékezett I. Apafi Mihály fejedelem.¹² 1748-ban Veress Pál lelkész arról panaszkodott, hogy: „itt sem egyházfi, sem Curátor nintsen, fejetlen láb vagyunk.”¹³ 1850-ben az esperesi vizitáció jelezte, hogy Marosszentimre levéltára a hegyaljai polgárháború miatt „még 1848 elején bevitetett a Fejérvári Káptalan levéltárába [...] Pap már régolta nem volt [...] Mester megöletett. Templom papi és mesteri lakok elromboltattak. Szent Imrén lakó népesség száma 9. Több népe a Szentimrei birtokosságnak Károlyfehérvárt lakván, megállítatott: hogy filialiter csatoltasság Fejérvárhoz”¹⁴ Marosszentimre 1861-ben Vajasd leányegyházközsége lett.¹⁵ A mára szimbolikussá lett marosszentimrei szórványsors tehát középkori és újkori előzményekre tekint vissza. Mégis a település folyamatos magyar közösségi életét a két nemesi család, az alsógáldi Kemények és a gáldtői bethleni Bethlenek, majd az őket követő Szász család alakították, akiknek udvartartásához tartozó alsógáldi, gáldtői, koslárdi tisztartók, udvari személyzet jelentették a tulajdonképpeni gyülekezetet. Az 1900-as évek demográfiai pillanatfelvétele szerint négy református élt Marosszentimrén. Az ekkoriban Erdélyben utazó Nicolae Iorga román történész, látva a településen lakó felekezetek helyzetét, igazi nemzeti programot állított a marosszentimrei románság elé azzal, hogy a görögkatolikus templom hely-

¹¹ EREK-FkztLev (Az Erdélyi Református Egyházkerület Főkonzisztóriumának Levéltára), 7/1749, Veres Pál marosszentimrei lelkész Főkonzisztóriumhoz írt levele 1748. november 14-én, 2 ív.

¹² MOL F1, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, *Libri regii*, 30. kötet, 806–809.

¹³ EREK-FkztLev, 7/1749, Veres Pál marosszentimrei lelkész Főkonzisztóriumhoz írt levele 1748. november 14-én, 2 ív. Ismételtlen kérte az eredeti okiratmásolatok elkészítését Gajdó Dánieltől és Pelsőczy Jánostól is. EREK-FkztLev, 44/1749, Veres Pál marosszentimrei lelkész Főkonzisztóriumhoz írt levele 1749. május 4-én, 3 ív.

¹⁴ EREK-Lvt, A Károlyfehérvári Egyházvidékben kebelezett anya és leány ekklesiák állásáról készített Esperesi kimutatás 1850, 14.

¹⁵ 1867. évi zsinati jegyzőkönyv, Nagybacon, június 30., 18.

hez nem illő méltatlanságát hangsúlyozta: „Nekünk egy fatemplomunk van, a legszegényebbek közül való, amelynek meszelése lekopott, járósintje földdel borított, anélkül, hogy deszka, kő, vagy tégl borítaná.”¹⁶

A Iorga által is támogatott román nemzeti törekvésekkel párhuzamosan a szórványmagyarok ügyét felvállaló Tisza István-, Wekerle Sándor- és Lukács László-kormányok segítségével a református egyház, a marosszentimrei magyarság elesettségét is érzékelve – ahogyan a sárdi, gyulafehérvári, zalatnai, abrudi és szászvárosi magyar gyülekezetekben –, közösségi revitalizációs programot hirdetett meg. Ennek fontos részét képezte az, hogy a parókia 1912-ben történő felépítése után a szentimrei lelkészi állást olyan személlyel töltsék be, aki az irányában megfogalmazott nemzeti elvárásokat is teljesíteni tudja. Így gáldtői és alsógáldi nemesi támogatással Vincze Géza (1889–1964) fogarasi segédlelkészt hívták, ahol nem kevesebbet vártak el tőle, mint: „Egy hajdan virágzó, erős, majd több, mint 60 esztendeig tartó sorvadás alatt szétesett, aztán 1910-ben anyaegyházközséggé szervezett egyházba kell új életet vinni [...] Összegyűjteni a szétfutott nyáját, akik hitet és nyelvet cseréltek, azokat visszahódítani megint s megtanítani édes magyar nyelvünkre [...] Várom tiszteletet Hunyadi János fogadalmi templomában.”¹⁷

Az elkezdett munkát azonban megakasztotta az I. világháború eseménysozozata és az ezt követő trianoni döntéshozatal folytán kisebbségbe kerülő erdélyi magyarság helyzete. Marosszentimre románságának elesettségének okát a gáldi és gáldtői nemesség mellett a reformátusok gazdasági előnyeivel magyarázták. Mivel Nicolae Iorga kiemelte a román hős, Hunyadi templomát használó reformátusokkal szemben a román egyházközség rangon aluli voltát, Liviu Dumitrescu (1883–1950) helyi görögkatolikus esperes, aki az 1918. december 1-jei gyulafehérvári nagygyűlés marosszentimrei küldöttségének vezetője volt,¹⁸ megfogalmazta azt a helyi politikai programot, amely az országos rendelkezések és törvénykezések mentén saját felekezetét előnyös helyzetbe hozhatta. Ezen szándékának azonban útját állta a református közösség temploma és vagyona. Marosszentimre kálváriáját már előrevetítette az is, hogy az 1923-as román al-

¹⁶ SÂNTIMBREAN, Aurel, *Vârstele satului Sântimbru Alba. 760 ani de atestare documentară* (Gyulafehérvár: Altip, 1998), 54.

¹⁷ GYREL: Marosszentimre (Gyulafehérvári Református Egyházközség: Marosszentimre Alap) *Benedek Károly esperes 212/1915.02.28-án írt levele Vincze Gézához*, Alvinc 1915. február 28., 2 ív.

¹⁸ SÂNTIMBREAN, *Vârstele satului...*, 15.

kormányba is beépülő Garoflid-törvények¹⁹ sejtették, hogy erős demográfiai háttér hiányában a szórványban élő magyarság vagyona a kisajátításokkal szemben védtelen marad.

Erre a Trianon utáni védtelen és elszigetelt állapotra reflektált Áprily Lajos *Nyár* c. verse, aki Marosszentimre templomának Maros fölötti pusztája létét „transsylvania hőskölteménynek” nevezte, ezzel a Hunyadi-kultusz mellett megteremtette a leendő nemzeti szórványszimbólumot is:

*Itt nem fogadnak bókos pálmafák,
pártázatos, fehér kastély helyett
mogorva templom vár a víz felett,
falusi fűz, falusi árvaság
[...]
És este kinyitom az ablakom
és a históriáit hallgatom:
egyetlen transsylvania hősköltemény.*

A vers megjelenése után nem sokkal, szórványszimbólum sorsát végleg meghatározva, valóban drámai fordulatot vett a templom története.

Röviddel 1921 után elkezdődött az erdélyi magyar birtokok felmérése, és az úgynevezett agrárreform. 1922-ben az egyházi sajtó már vészjóslóan elemezte a *Különfélék* rovatban az agrárreform egyházakra vonatkozó kitételeit: „Az agrártörvény 5-ik cikke értelmében kisajátítják az összes olyan falusi birtokokat és városi kültereket, amelyek olyan jogi személyek tulajdonában vannak, amelyek valamilyen közérdeket szolgálnak. [...] az egyházközségeknek művelhető földjei 30 kataszteri hold, maximumig, és amelyek 1918. december 1-jén az úgynevezett plébániai sessio canoni portio rendeltetésével bírnak. [...] Mentésítve lesznek továbbá a kisajátítás alól 10. kat. holdig a templomok művelhető és templomi célokra rendelt földjei. Nem részesülnek ezen bekezdésben foglalt kedvezményekben azon egyházközségek, melyek 300 léleknél kevesebbet számlálnak és azon főkegyházközségek, melyek 100 léleknél kevesebbet bírnak.”²⁰

Míg a mezőgazdasági területek államosítása nem jelentett meglepetést, addig a marosszentimrei templom és parókia rekvirálása jogtalansága mellett egye-

¹⁹ Constantin Garoflid 1918–1927 között többször is betöltötte az agrárminiszteri tisztséget. Az 3610/1921. törvény az Erdélyben, a Bánságban, a Körösvidéken és a Máramarosban végrehajtandó agrárreformról 1921. július 30-án lépett hatályba.

²⁰ *Református Szemle* 15., 17. sz. (1922): 324.

di erdélyi esetnek számított.²¹ Vincze Géza marosszentimrei lelkész 1923. március 29-re idézést kapott a nagyenyedi járásbírószágra, ahol a jelenlevő Liviu Dumitrean marosszentimrei görögkatolikus esperes hallgatólagos beleegyezésével, a törvényszéki bíró ismertette a lelkéssel azt a tényt, hogy a megyei agrárkomité döntése folytán a gyülekezettől elveszik parókiáját, temetőjét, templomát és földjeit, tehát mindenét. Ennek alátámasztásképpen egy olyan, 1923. március 23-án kiállított igazolást mutatott be, amelynek aláírói, Márk Gyula marosszentimrei közjegyző és Florian Fleser (a görögkatolikus esperes veje) arról nyilatkoztak, hogy a településen nincs egyetlen református sem.²² A hivatalos érvelést kiegészítette azzal, hogy a templomot egy román hős, azaz Hunyadi János építtette, aki győztes csatája után sikerének így állított emléket. Következésképpen „egy illuzórikus közösség” nem bitorolhatja a román Hunyadi fogadalmi templomát, és nem jogosult arra sem, hogy ingatlanai-birtokai legyenek. A hivatalnok érvelése szerint Hunyadi János származása felhatalmazza az államot arra, hogy azt az egyházat bízta meg a templom és birtok adminisztrálásával, amely arra érdemes. Mivel vádként fogalmazták meg, hogy a templom gondozatlan, hívek nélküli és istentisztelet sincs benne, így a törvényszéki döntés nem a református egyházi folytonosságot támogatta, hanem a politikai követelések szintjén megjelenő görögkatolikus rekvirálási szándékot.

A dr. Szabó András enyedi ügyvéd kíséretében megjelent református lelkész megdöbbenve kellett tudomásul vegye azt, hogy az állami törvénykezésre, történelemre és művészettörténetre, valamint hamis igazolásra-tanúságtételre alapozva a marosszentimrei magyarságot teljesen kiforgatták minden vagyonából. A Trianon utáni koncepció peren világosan látszott az, hogy a peranyagot, eljárást a helyi román egyházak és az új politikai vezetés segítségével állították össze azzal a szándékkal, hogy a romániai viszonyoktól teljesen idegen módon, előre legyártott igazolásokkal és döntésekkel kisémmizzék a református egyházat, majd ezt követően vagyonát más egyháznak: jelesül a görögkatolikusnak adják oda. Ilyenre példa Erdély történetében addig nem volt, és súlyosan sértette az egyházi autonómiát, hiszen állami segédlettel „az egyik egyház akarja kisajátítani a másikat”. A koncepció per egyoldalúságát az is jelezte, hogy a döntéssel egyet nem értő és megdöbben, valójában munkahely nélkül hagyott református lelkész fejéhez a „pártatlan” törvényszéki bíró, azt vágta, hogy: „mit akar, mi

²¹ GYÖRFI Dénes, „Egyházi birtokok kisajátítása Nagyenyeden és Marosszentimrén” in *Református sors Erdélyben a két világháború között. A reformáció 500 éves évfordulójára* (Nagyenyed: Ceconi kiadó, 2018), 80–96.

²² *Református Szemle* 16., 12. sz. (1923): 138–140.

menjünk vissza a hegy tetejére?” A törvényszéki döntés értelmében a megyei agrárkomité 1325-ös számú, 1923. augusztus 19-én kelt rendeletével a református birtokok mellett a templom elvételét is eldöntötte.²³ Az ügy háttérében álló Dumitrean esperes a döntés azonnali alkalmazását kérte, vindikálva a templom kulcsait, megakadályozva a lelkészt abban, hogy híveinek harangozzon, saját temetőjébe temessen, istentiszteletet tartson. Ugyanakkor a parókiához tartozó kertet önhatalmúlag felosztotta a helyi románság között, ezzel is „revansot” véve „a több évszázados” elnyomás miatt.²⁴ Emiatt újabb birtokháborítási per indult a helyi és ezúttal a balázsfalvi görögkatolikus püspökség ellen, amelyet a nagyenyedi törvényszék ismételten visszautasított.

Vincze Géza ellenállása szélmalomharcnak bizonyult. Nagy Károly református püspök tanácsára 1923. július 15-én a település hatóságai által kért kulcsok átadását megtagadta.²⁵ 1923. július 16-án Nagy Károly püspök egy nappal azután tiltakozott a templomkulcsok és a templom elvétele miatt, miután a település lelkipásztorának már tilos volt saját templomába bemenni. Nem is tehetne volna, mert a templom zárját lecserélték. 1924 januárjában az egyházi és nemzeti közvélemény így emlékezett a történetekről: „a marosszentimrei templomot a múlt évi december hó 14-én a tövisi főszolgabíró, miniszteri döntésre hivatkozva, elvette és átadta a görögkatolikus egyháznak. Miután a lelkész a kulcsok átadását megtagadta, a főszolgabíró a lakatossal új zárt és kulcsot tétetett az ajtókra s kihirdette, hogy a templomot birtokba vette s hivatalosan átadja használatra a görög katolikus egyháznak. Nem nyugszunk meg abban, hogy ez az utolsó jelenete lenne a marosszentimrei templomfoglalásnak.”²⁶

A marosszentimrei eset a templomfoglalást az erdélyi magyar sérelmi politika látókörébe emelte. Ezt amiatt is tehetette, mert az egyházközség gondnoka a gáldtői uradalom tulajdonosa, dr. Szász Pál²⁷ az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnöke volt. A két szinten: politikai és jogi úton folyó védekezés magasabb szinten folytatódott tovább. Az 1922 után kezdődő per 1927-ig adminisztratív eljárással egészült ki. A bukaresti politikai tárgyalások eredménytelennek bizo-

²³ *Református Szemle* 18., 11. sz. (1925): 171.

²⁴ Uo.

²⁵ *Református Szemle* 16., 23. sz. (1923): 227. Vö. GYREL: Marosszentimre: az Igazgatótanács 5572/1923. számú, 1923. július 16-án kibocsátott román nyelvű levele és az 5605/19123. számú 1923. július 17-én kiállított utasítása.

²⁶ *Református Szemle*, 17., 3. sz. (1924): 21.

²⁷ 1923-tól 1929. március 19-ig viseli a marosszentimrei gondnoki tisztséget. Gyulafehérvári Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban GYREL: Marosszentimre), *Lemondás*, 1 ív, 1929. március 19., Gáldtő.

nyultak. A gyulafehérvári egyházmegye esperese, aki 1924. júniusában a templomkulcsok ügyében a fővárosba ment, azzal a meggyőződéssel kérte a döntés megmásítását, hogy a marosszentimrei református gyülekezetnek „van múltja, és jelene, kell lennie jövőjének is”. A minisztériumi biztos kérdése ez volt: „Minek piszkálják fel újra az urak ezt az ügyet?” A miniszteri ingerültség leszerelte a pozitív indulatok által motivált egyházi küldöttséget, pedig a derék esperes jelezte, hogy „a bárány nem zavarja a farkas vizét”.²⁸ Az esperesi látogatás ellenére a marosszentimrei templom és telkek ügye a romániai *raison d'état* térfelére került, így pozitív megoldásra nem számíthatott. Valójában Iorga történelemszemléletének (Hunyadi román volta, a győztes csata fogadalmi temploma), marosszentimrei megállapításainak (a szentimrei görögkatolikus templom lepusztult volta) és a helyi románság aspirációinak együttese okozta a helyi magyarság egyre jobban körvonalazódó tragédiáját. Bár a per még folyamatban volt, a román hatóságok a tényleges birtokbavétel eszközához nyúltak. Bármennyire is tiltakozott a református lelkész az ellen, hogy templomot, parókiát per alatt elvenni nem lehet, 1923. július 9-én Alexandru Constantinescu (1859–1926) bukaresti liberális agrárminiszter szenátorok, katonák, görögkatolikus hívek, lelkészek kíséretében meglátogatta a református templomot, amelyet kívülről megmérgetett, majd nagy éljenzés közepette átadott a nagy számban jelenlevő románságnak, megígérve annak mihamarabbi restaurálását.²⁹ A templom új harangozója is román lett. A marosszentimrei templomra felhúzták a román nemzeti lobogót, a kulcsokat a miniszter átadta a papok és tisztek, valamint népes román közösség kíséretében jelen levő Dumitrean esperesnek. Mindezt Vincze Géza szeme láttára, akinek történelmi expozéját semmire se méltatták. A miniszter és kísérete fényképet is készített a templom előtt. Az átadást csak az zavarta, hogy az ortodox közösség is bejelentette Hunyadi jogutódaként a hely iránti igényét. A nagyenyedi elsőfokú per ítélete, a minisztériumi látogatás és kioktatás világosan jelezte, hogy itt nemcsak a helyi magyarság küzd a vagyonáért, hanem amennyiben nem lesz ellenállás, egy, a későbbiekben is alkalmazható templomrekvirálási programot dolgozhat ki az állam.

Alexandru Constantinescu rendkívül ravasz, korrupt politikus hírében állt. Legfőbb erénye a „politikai manőverezés” volt,³⁰ amelyet a Párizsban szerzett jogi doktorátusa is segíthetett. Belügyminiszterként ő szervezte meg a háború alatt a

²⁸ *Református Szemle* 18., 25. sz. (1924): 226–227.

²⁹ *Református Szemle* 16., 23. sz. (1923): 226.

³⁰ SCURTU, Ioan, „Prăbușirea unui mit”, <http://www.itcnet.ro/history/archive/mi2000/current3/mi24.htm> (megnyitva: 2021. 06. 22.)

román királyi titkosrendőrséget,³¹ adta ki Budapest 1919-ben történt román megszállására a parancsot.³² Magyarokkal szembeni ellenséges érzülete és a marosszentimrei ügy alakulása sejteti, hogy a rekvirálás irányítása az ő kezében volt. Ezt támasztja alá az a tény, hogy az új, elkobzott magyar területen épült görögkatolikus templom bőkezű támogatója volt, és a református templom csak halála után került vissza jogos tulajdonosához. A szimbolikus kisajátítások és az új tulajdonosok birtokba helyezésének alkalmával mindig terepszemlét tartott. Így történt a nagyenyedi Bethlen-kollégium javainak államosítása alkalmával, Marosszentimrén és az agrárreform utáni első Arad megyei birtokba helyezésen.³³

Az elsőfokú nagyenyedi bírósági döntést a gyulafehérvári fellebbviteli bíróságon Vincze Géza azzal támadta meg, hogy azt hamisított papírok alapján hozták meg. Ugyanakkor fellebbezésében jelezte, hogy a kicsiny egyházközségnek mindig is voltak elégséges református hívei, akik a körlelkészségen belül gyakorolták hitüket.³⁴ Az egyházközség működését 1763-tól kezdve igazolta. Megfelelve a földtörvény 1918. december 1-re való ismételt utalásának, iratokkal bizonyította, hogy 1918-ban Marosszentimrének 120 híve volt a körlelkészségében, így nem állítható az, hogy hívek nélküli illuzórikus egyház. Sérelmezte az egyházi autonómia megsértését. Ugyanakkor hiteles számadatokkal és iratokkal bizonyította, hogy a reformátusok által használt templom Hunyadi előtti építmény, amelyet a nagy törökverő csak átépített.

A helyzet alakulását és az erdélyi magyarság szintjén jelentkező elégedetlenséget látva a gyulafehérvári bíróság taktikát változtatott. A trianoni döntést megelőző években épült parókia és a műemlék templom tulajdonviszonyát tisztázandó kéréssel fordult a helyi állami hatóságokhoz, annak megállapítását kérve, hogy az épületeket a magyar állam a saját pénzén építette. Amennyiben ez így

³¹ GRIGORE, Constantin és ȘERBU, Miliana, *Miniștrii de interne (1862–2007)* (București: Editura Ministerului Internelor și Reformei Administrative, 2007).

³² Erről lásd Bucurescu, Adrian, „Istoria presei (VI)”, *The Epoch Times România*, <https://epochtimes-romania.com/news/istoria-presei-vi---182698> (megnyitva: 2021. június 22.)

³³ 1922. szeptember 22-én Moșoiu ezredes Constantinescuval és Roman Ciorogariu püspökkel különvonaton érkezett Dékányosra (Bihar megye), ahol az első agrárreform utáni birtokba helyezés történt, lásd General MOȘOIU, Traian, *100 de ani de la intrarea Armatei române în Oradea* (Nagyvárad: Muzeul Orașului Oradea, 2019), 53. A Bethlen-kollégium javainak államosítását 1922. szeptember 20-án tett ígérete ellenére kíméletlenül végrehajtotta, és az államsegélyt is megvonta tőle, pedig „Bethlen Gábort ő is magáénak vallja”, lásd in GYÖRFI, *Református sors...*, 82–83.

³⁴ *Református Szemle* 18., 11. sz. (1925): 171.

lett volna, akkor a trianoni paragrafusok értelmében ezekre a román állam jogos tulajdonjogot formálhatott. Bár Vincze Géza bizonyította, hogy sem az 1912-ben felépített parókia, sem a templom nem állami pénzen épült, az egyházközség a pert másodfokon is elveszítette. Egyetlen fellebbezési lehetőség az országos, azaz bukaresti agrárkomité végső döntése maradt, amely Constantinescu miniszter halála utánig elhúzódott.

Az adminisztratív döntésre várva baljós jelek utaltak arra, hogy a magyar közösség végleg elveszítette templomát, parókiáját és földterületeit. 1923. július 15-étől megtiltották a ref. lelkésznek a templomi szolgálatot, amelyet e dátum után csak inzultusok és megaláztatás közepette, templomától-temetőjétől távol végezhetett. 1923. október 15-én a pereskedés, a templom és egyházközségi vágyon nélküli állapot megtörte Vincze Gézát, aki lemondott lelkészi állásáról, majd beállva az optások hosszú sorába, Magyarországra (Győrbe, majd Budapestre) távozott. A Gyulafehérvári Református Egyházmegye esperese annyit kérhetett a beszolgáló lelkészektől, hogy „örködjenek” Marosszentimre ügye fellett. A református parókia kertjét a balázsfalvi görögkatolikus püspökség támogatásával épp a beszolgálás alatt osztotta szét Dumitrean esperes, akinek már nem volt türelme várni a bukaresti agrárkomité végső döntésére.

Román részről józan hangot, sőt egyenesen prófétait a balázsfalvi görögkatolikus *Unirea* lap ütött meg, amely így összegezte az eseményeket: „Hogy mit fog csinálni a mi görögkatolikus egyházi hatóságunk a kormánytól felajánlott szentimrei templommal, nem tudjuk. Egy dolgot tudunk, amit elmondunk valahányszor lehetőségünk adódik rá: a templomok kisajátításának máig nincs törvényes alapja Romániában. Ellene vagyunk tehát a szentimrei templom kisajátításának, ha rajtunk múlna, a templom csak az után lenne görögkatolikus, hogy ebbe beleegyezne az illetékes református egyházi hatóság. Másként ki biztosíthatna, hogy holnap ugyanezen alapon nem fognak kisajátítani más templomokat is, de tőlünk!”³⁵ [Ford. G. K. B.] Jóslatuk sajnálatos módon beteljesedett. A református templom államosítását kivitelező Dumitrean esperes kényszernyugdíjazása és felekezetének betiltása után a görögkatolikus templom az ortodoxokhoz került.

³⁵ „Că ce va face autoritatea noastră bisericească cu biserica din Sântimbru ce i-a oferit din partea guvernului, nu știm. Știm însă un lucru, pe care-l vom spune de câteori vom avea prilejul să facem : pentru exproprierea de biserici nu există până acum nici un temei legal în România. Suntem deci și împotriva exproprierii ilegale dela Sântimbru și dacă ar fi după noi, biserica aceea n'ar deveni biserică unită decât pe urma unei învoiri a autorității bisericești competente a reformaților. Altfel, cine ar putea să ne asigure, că mâine nu se vor »expropria« pe același temei, și alte biserici, dar de la noi (...).” *Unirea* 33., 29. sz. (1923. július 21.)

A templom és az egyházi vagyon helyzetét nagy valószínűség szerint a magas szintről vezényelt nyomásgyakorlás alakította, amelyet helyi alkudozások mentén lehetett csak rendezni. A görögkatolikus egyház panasza a templomának Iorga által is említett méltatlan elhelyezkedése és állapota volt. Mivel a Dumitrean esperes által felállított – helyi nemzeti minimumot is elérő – program révbe ért azzal, hogy a református javakat lefoglalták, ebből kilépni csak úgy volt hajlandó, ha a református egyház örökre, ingyen és visszavonhatatlanul („pe veci și irevocabil”) templomtelket ad a görögkatolikusoknak azzal, hogy saját templom- és parókiatelkét megosztja. A dr. Szász Pál által közvetített alku egyházi képviselője Vincze Géza helyett már a rendkívül agilis lévita lelkész, Sikó Gergely volt, a marosszentimreiek új lelkipásztoraként feltett szándéka volt az ügy mihamarabbi intézése. A bukaresti lelkész-esperes, Tőkés Ernő és a magyar politikai elit közbenjárásával³⁶ megszületett az adományozás, amelyet az új szerzeményeit feltevő Dumitrean több alkalommal újra is tárgyalt. A kényszerű templomhely-ajándékozás a görögkatolikusoknak 1926. március 12-én történt, az adományozási levelet Sikó Gergely lelkész és dr. Szász Pál gondnok írt alá. A görögkatolikusoknak adományozandó telek kérdése annál is aktuálisabb volt, mert látva a reformátusok kitartását, Dumitrean 1926-ra már felépítette a szomszédságban, a református parókia telkén levő új templomot, amelyet leginkább a magyarokat is segítő Muschong gyár téglái és a perekben rendkívül aktív Muntean Rudolf amerikai szentimrei román gondnok támogattak. A kényszerű felülépítményi jog helyett kényszerű adományozás lett a templom fölötti megállapodás alapjává. Ezt a megállapodást erősítette meg az új gondnok és egyben a Muschong téglagyár igazgatója, Hermann Klein 1938. március 26-án. A terület kényszerű átadása és az építkezési anyag folyósítása következtében gyorsan felépült a görögkatolikus templom, amelyet 1926. augusztus 15-én fel is szenteltek.³⁷

Ugyanakkor az országos agrárbizottság visszaszolgáltatta Marosszentimre református templomát, parókiáját, földjeit, természetesen az átadományozott telekrész nélkül. A jogi megalapozást segítő és az előzmények miatt csodaszamba illő megoldást egy kivételes helyzet is támogatta. Mivel a törvényszéki tárgyalások (és a görögkatolikusok) legfőbb állami vádpontja az volt, hogy nem élnek magyarok Marosszentimrén, Sikó Gergelynek, ahogy korábban Vincze Gézának

³⁶ GYREL: Marosszentimre, lásd a Bukaresti Esperesi Hivatal 1081/1927. számú levelét, amelyben Tőkés Ernő a marosszentimrei ügy nehéz voltára hivatkozik, 1 ív.

³⁷ SÂNTIMBREAN, *Vârstele satului...*, 57. Ehhez az építkezéshez anyagilag hozzájárult Constantinescu miniszter, akinek korábbi, a templom átadására tett kísérlete sikertelennek bizonyult.

megnyugtatóan kellett igazolja ennek ellentétét. Marosszentimrén a Muschong téglagyár igazgatója és egyben a gyülekezet új gondnoka, Hermann Klein rendelkezett a hívek névjegyzékét összegző listával, amely meggyőző módon igazolta azt, hogy a két világháború között folyamatosan létezett a magyar gyülekezet, amely több, mint száz tagból áll.³⁸ A kudzsiri evangélikus harangöntő családból származó, de református marosszentimrei gondnokként is tevékenykedő gyár-igazgató listája, az egyházi levelezési körforgásból kikerülő névjegyzéke volt az, amely Romániában egyedülálló módon bukaresti minisztériumi ellenjegyzéssel hitelesítette 1927-ben a magyar hívek létszámát.³⁹ Azon kivételes mozzanatok egyike volt ez, amikor egy egyházi belső iratot, a hívek névjegyzékét legmagasabb, azaz minisztériumi szinten visszaigazoltak. A téglagyár magyar és német református-evangélikus munkáslistái a templom évenkénti megváltását is jelentették. Trianon utáni túlélésünknek hármas záloga volt: előbb a templom (parókia), majd az egyházi föld és végül pontosan nyilvántartott protestáns népünk kellett ehhez. A megmaradáshoz mindháromért küzdeni kellett. A maradékkal pedig „ahogy lehet” tovább vándorolni. Ez a központi hivatalos igazolással alátámasztott kérés segített abban, hogy az a kényszerű adományozások ellenére és a feleslegessé vált református templom mellett a bukaresti agrárkomité visszamondja államosítási szándékait. 1927. április 8-án adta vissza a 4283-as számú agrárbizottsági (Comitet Agrar) rendelettel a templomépületet, majd valamivel később a görögkatolikusok is átadták a kulcsokat a jogos tulajdonosnak.⁴⁰

Az 1927-ben elküldött agrárbizottsági döntés látszólag nyugvópontra helyezte a marosszentimrei történéseket. Röviddel ezután a templom javítása érdekében országos gyűjtést indítványozott br. Kemény Árpád főgondnok és dr. Szász Pál gondnok, hiszen a templom „fedélzetét az idő viszontagságai összerongyolták: romokban hever. Gerendái elkorhadtak, mennyezete leszakadóban [...] egyházunk önerejéből semmit sem tehet, mivel szegények vagyunk. Szegénnyé tett az »Agrár reform«. A kisajátítás alkalmával mindenünket elvették. Elvették 28 hold földünket, egyházunk anyagi ütőerét. Elvették belsősegeinket. El lett

³⁸ GYREL: Marosszentimre. Lásd az 1927–1940 közötti névjegyzékeket a marosszentimrei református egyházköztség kötetébe tartozó hívekről, amelyeket a Muschong téglagyár is ellátott pecsétjével.

³⁹ GYREL: Marosszentimre: Certificat, Ministerul Cultelor și Artelor. Direcția Generală a Cultelor, nr. 11249/1927. 03. 9. 137 egyháztagot tartottak nyilván.

⁴⁰ GYREL: Marosszentimre, Ministerul Agriculturii și Domeniilor leirata. 1927. április 10-én érkezett Marosszentimrere a kétoldalas irat, míg a görögkatolikus egyházzal kötött átadási jegyzőkönyv 1927. május 28-án.

véve egy időre a templomunk is.”⁴¹ Kötelező műemlékmegóvási feladatok voltak ezek, mivel a szomszédban álló új görögkatolikus templom kiáltó kontrasztban állt a műemlék állapotával. A templomi vagyonért és magyarságért vívott harcukban Sikó Gergely és dr. Szász Pál a templom romosodását a nemzethűség bomlásával látta egyenértékűnek.

Az Erdélyi Református Egyházkerület ezen ritkának számító sikertörténetét Makkai Sándor püspök és kíséretének marosszentimrei vizitációja koronázta meg. A püspöki vizitáció 1929. június 2-án zajlott le, ám „a halódás állapotából Isten kegyelméből újra éledő marosszentimrei egyház” meglátogatása mellett a református püspök meglátogatta az új görögkatolikus templomot is. Makkai Sándor már a felújított templomba érkezhett.⁴² A magyar tulajdonba visszakerült templom ünnepi istentiszteletén, illetve ezt követően Dumitrean Liviu esperes és egyházközsége kiemelt örömmel fogadta a református püspököt, aki az erdélyi évszázados békés együttélés pillanataként jellemezte az ökumenikus találkozót. Bizonyára az 1922–1927 közötti események nehézsége ott volt a találkozás öröme mögött.

A birtokviszonyokat illető sikerre, nyugalmi állapotra és Áprily korábbi versére reflektálva, 1936-ban a költő fia, Jékely Zoltán fogalmazta meg a templom szimbólumértékét máig meghatározó módon:

A marosszentimrei templomban

*Fejünkre por hull, régi vakolat,
így énekeljük a drága Siont;
egér futkározik a pad alatt
s odvából egy-egy vén kuvik kiront.*

*Tízen vagyunk: ez a gyülekezet,
a tizenegyedik maga a pap,
de énekelünk mi századok helyett,
hogy hull belé a por s a vakolat,
a hiúban a denevér riad
s egy-egy szuvas gerenda meglazul:
tizenegyedikünk az árva pap,
tizenkettedikünk maga az Úr.*

⁴¹ Református Szemle 20., 9. sz. (1927): 141–142.

⁴² Református Szemle, 22., 19. sz., (1929): 291–292. Vö. GYREL: Marosszentimre, a püspöki látogatás 1929. június 2-i jegyzőkönyve.

*Így énekelünk mi, pár megmaradt
– azt bünteti, akit szeret az Úr –,
s velünk dalolnak a padló alatt,
kiket kiirtott az idő gazul.*

Versét román (Skultéty Sándor), angol (Bernard Adams) és galegó (Nagy József) nyelvre is lefordították, ezzel megalapozva az erdélyi magyar szórvány egyik jelentős templomáról szóló irodalmat. A hívek létszámát (11-ről beszél Jékely) idéző és az erdélyi megmaradás nehézségeit szimbolizáló verssorok azonban alábecsülték a valós számokat. Hermann Klein listája 1936-ban 145 marosszentimrei egyháztagról állított ki hivatalos igazolást. Marosszentimre szórványban betöltött szerepét Áprily, Jékely után Kányádi Sándor, Ferences István, Kovács István, Kozma László, Fenyvesi Félix Ferenc versei méltatták. Ugyanazon templom változatos típusú lelki rezonanciát vált ki a költőkből. Minden versben közös azonban a nemzet megmaradásának zálogaként tekintett templom. Kányádi Sándor pár évtizeddel a II. világháború után már elveszettnek látja a gyülekezet és templom sorsát:

Kányádi Sándor: *Egy csokor orgona mellé* (1975)

*ledőlt a cinterem fala
kövei földbe vástak
védtelen áll a dombon
maholnap egyesegyedül
istené lesz a templom
csupán egy ajkon szól már
paptalan marosszentimrén
haldoklik szenci molnár*

Verseikben az aggodás és nemzethalál egyszerre kísért. Szenci Molnár éneke kihalóban, de Kovács István versében a zsoltár nemzeti multiplikációs folyamatot indít el: a halált nyelvedő torkokban ezek éneklük a Marosszentimrén korábban haldokló Szenci strófáit:

Kovács István: Történelem (1979)

*Tízen vagyunk: ez a gyülekezet,
a tizenegyedik maga a pap,
de énekelünk mi százak helyett,
hogy zeng belé a por s a vakolat.
(Jékely Zoltán: A marosszentimrei templomban)*

*A dombon – örvénylő ég sodrában –
még állnak tetők és falak,
Noé templom-bárcájaként
még őrzik a halottakat.
De fenn a hajnalló toronyra
rozsdás pecsétet üt a nap,
s a bedeszkázott ablakokra
veresen izzó nyársakat.
A halált nyelteső torokban
öntvény lett Isten éneke,
megégethet a forrósága,
mindegy, hogy ezrediknek-e.
Elsőnek-ezrediknek itt ma
az egykor tízen voltakért,
kik százak helyet énekeltek,
s az árván prédikált papért.
Pelikán-éhes tél jöhet még.
És cserben hagyhat is az Úr...
Csak énekeljenek mibenniünk,
„kiket kiirtott az idő gazul”.*

Ferences István és Fenyvesi Félix Ferenc letargikus-lemondó, nemzeti katasztrófát érzékeltető hangvételét átértékeli Kozma László hite, aki a hiányzó magyarok helyett az ott megmaradó kiáltó kövekre bízva nemzeti sorsunk megéneklését. Ferences István már teljesen elhagyatottnak látja a templomot, azt a dimenziót, amelyet metaforikusan Istenre is vonatkoztat. A 21. század első évtizedeinek versei a szórvány siratásának és elhagyásának szomorú pillanatait fogalmazzák meg. Biztató üzenet már kevés van, inkább csak romhalmazon, halálon túlmutató nemzeti pedagógiát tudnak nyújtani. Ferences és Fenyvesi már

csak elhagyatott siratófalat lát, ezt a hangulatot, ezt a képet a 20. század nagy katasztrófái óta a kulturális turizmus is magáévá tette:

Ferences István: *A marosszentimrei templomban* (2002)

*Az ajtón mázsás lakat, gályarab bilincs.
Tízen, kilencen, nyolcan sem vagyunk,
gyülekezet, szolga, pap – senki sincs.
Legnagyobb hiányzó maga az Úr.
Áll még egy sírkő, zuzmóval takart:
kézdiszentkereszti Lázár Vilmos
üzeni föld alól a tört magyart –
csak annyit, mit egy jégverés kimos.
A torony galambok nélkül inog,
varjú, csókaraj cibálja gazul,
nem a kő, nem a bezúzott ikon,
itt az idő az, ami meglazult...
Fejünkre pók hull, égi vakolat,
Az orgonában szúette futam.
Nem énekel az sem, mi megmaradt.
Hát kit szeretsz itt s kit büntetsz, Uram?*

A meglazult időben a nemzethalál rémképe bontakozik ki Fenyvesinél is, azonban a szöveg nem áll meg a pusztulás, hamuvá válás képeinél: az Istenhez fohászzkodás a „maradék magyarok” reménybe kapaszkodását mutatja fel:

Fenyvesi Félix Ferenc: *Marosszentimrei ima* (2018)

*Ledőlt a fal, kövei földbe vástak,
vén kuvik se szól már. Szél tenyerében a porhamu-templom.
Marosszentimrén nem támad
föl Szenci Molnár
[...] Maradék magyarjaidnak
küldj reményt, éneket!*

Erre a tervet megfogalmazni nem tudó, lemondó, letargikus nemzetszemléletre válaszol a szórványlét lelki fizikáját jól ismerő, 2021 áprilisában elhunyt keresztyén költő, Kozma László:

Kozma László: Marosszentimrei templom freskója (2018)

*A bennük virrasztó lélek
Mert élnek a templomok
Élnek*

*Falaik meszelt fehérek
És élnek a templomok
Élnek.*

*Elnémult a zsoltár, az ének
De élnek a templomok
Élnek*

*Ha elhallgatsz, kövek beszélnek
Mert élnek a templomok
Élnek*

*Kitűnnek freskó-töredékek
Mert élnek a templomok
Élnek.*

*Porló falban képe reménynek
Mert élnek a templomok
Élnek.*

*Íve a Krisztus-kéznek
Élnek a templomok
Élnek*

A le nem tagadható hit és a történelem bizonyágtétele a haldokló templom életre hívása. A marosszentimrei templom tanúságtétele prófétai attitűd, és pedig az, hogy ha mi elhallgatunk, akkor majd a kövek beszélnek helyettünk. Ez a költői póz már nem a lemondásé és siratásé, hanem a nemzeti felelősségé.

A templom hanyattatásainak története azonban nem zárult le a második világháborúval. A marosszentimrei parókiába 1940-ben előbb katonaságot, majd rendőrséget, hátrányos helyzetű, szociális segélyben részesülő családokat, és végül polgármesteri hivatalt költöztettek. Ezzel a lelkes lakás nélkül maradt,

arra kényszerülve, hogy közösségét a közeli Vajasdról pásztorolja. Ugyanakkor a parókiába bekvártélyozott katonák súlyosan megrongálták a templomot és a paplakot 1944. szeptember 12-én.⁴³ Őket megható istentisztelet közepette a szentimrei vasútállomásról búcsúztatta az a Dumitrean esperes, akinek házában nem voltak elszállásolva katonák...

A kommunizmus éveiben, 1948 után, az 1927-ben súlyos áldozatok árán visszaszerzett egyházi földeket az állam elvette és máig sem adta vissza. Termőföldjeit 1946–1948 között a helyi lakosoknak osztották szét, illetve tsz-be kényszerítették. A templomtelek alsó részét 2000 után állami vagyonnak nyilvánítva, községi szinten felleltározva, kormányhatározattal magára íratta a község. Az egyházközség temetőjébe két alkalommal illegálisan temetkeztek más felekezetek (görögkatolikus és neoprotestáns), majd 2020-ban az új EU-kataszter felállítása nyomán elkészített ingyenes telekelés folytán arra hivatkozva, hogy „nem ismerik a tulajdonost”, a református temetőt a község magára íratta. Az államtól visszaigényelt gazdasági területekre 2000 után visszaszolgáltatási határozat ugyan született, de az adminisztratív szempontból közben Alsógáldra került értékes egyházi területet nem adta vissza a helyi bizottság. Jelen pillanatban két végrehajtási perrel próbálja az egyházközség az igazság kiderítését, amely négy éve helyben toporog.

Közben anyaországi támogatással megújul lassan a templom is. Nem véletlen az sem, hogy erről egy újabb vers született. Ebben Laczkó Vass Róbert méltatta a szórványszimbólummá vált egyházközség munkás hétköznapijait, továbbélését. Az építkezést versbe foglaló színész-tanár költői módon ragadta meg a templom metafizikai és metaforikus jelentőségét, érzékelve a megújulás és feltámadás pillanatát. Trianon sebeit, „az örökös nagycsütörtököt”, de továbbélésünk kihívásait-reménységét magunkkal hordozzuk, erre templomaink a tanúk:

Laczkó Vass Róbert: Marosszentimre napszentületkor (2021. április 4.)

*parlagon hever ásó és lapát
kitakarózott a nyirkos alap
legendák remélnék feltámadást
sok évszázados vakolat alatt
újjászülető templomablakok
rácsai közt beszüremlik a fény
és megbotlik a szerteszét hagyott*

⁴³ GYREL: Marosszentimre, Sikó Gergely megjegyzése.

szerszámok közt az állvány peremén
félmeztelenül a szószék mögött
szomorkodik egy elnagyolt alak
véget nem érő nagycsütörtököt
verejtékeznek az öreg falak
távozóban a mesteremberek
fáradtan ráznak egymással kezét
éjjél körül a padló megremeg
s összeverődik a gyülekezet

A szórványszimbólum tehát bennünk és velünk él: hitünkben, pereinkben, építkezésünkben, költészetünkben, reménységeinkben, siratásunkban, filmjeinkben és művészetünkben. Szórványszimbólum jellege az erdélyi köztudatot meghatározó módon a képző- és filmművészetet is befolyásolta. Előbb a zalatnai pap-festő, Gruzda János olajfestménye, majd a szebeni festő, Orth István akvarellje örökölte meg a templomot. 2018-ben a Jékely-vers képregényesített változata is elkészült Vincze Ferenc és Csillag István közös munkája nyomán.⁴⁴ A bukaresti RTV magyar nyelvű adása 1993-ban Vetési László és B. Nagy Veronika forgatásában készített a templomról egy rövidfilmet. Ezt követte 2017-ben a Néma harangok sorozaton belüli kisfilm a Kárpátpress gondozásában. Sőt Hunyadi János és Kemény Simon történetét rajzfilmre is vitte *Mondák a magyar történelemből* című sorozatán belül *Kemény Simon* címmel egy magyarországi rajzfilmkészítő stúdió, a Kecskeméti Filmstúdió, az író és rendező Jankovics Marcell volt.

A templomok tanúsága azonban akkor válik hitelessé, ha azt a benne és körülötte élő emberek teszik azzá. A maroszentimrei templom mint történelmi emlékhely fontos szerepet töltött be a magyarság életében. A szórványban élő magyarság pusztulásával szembeszegülő szimbolikus jelképpé alakította, amely a mindenkori kisebbségben zajló küzdelmeinket nemesíti. Olyanná, amelyet az őt megvédő műemlékjelleg és Hunyadi János emlékezete csakis értékesebbé tehet. Ez a jelképes szerep nem csupán a ritka gyülekezeti-kultikus érdeket szolgálja, hanem a magyar nemzetszemlélet szórványról kialakított képének része lett. A templom erdélyi magyarságunk kisebbségi létének nagy tanúja. Az „itt állok, másképp nem tehetek” történelmi vállalás erdélyi drámájának hallgatag kifejezője. Nem véletlenül, hiszen az épített örökség egyben a jövőt célzó kőbe véselt

⁴⁴ „A maroszentimrei templomban”, *Helikon* XXIX., 7. sz. (2018), <https://www.helikon.ro/a-maroszentimrei-templomban/>, letöltve 2021. június 30.

és küzdelemtől nemesített testamentum. A százéves küzdelemben egyetlen református magyar híve maradt a templomnak, de közben a nemzet jelentős része tekinti önmagáénak a szórványsors küzdelmeit. A nemzet pedig nem illuzórikus, hanem élő valóság.

KÖNYVSZEMLE

Önfejű unitárius lelkész – Innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka, SZAKÁL Anna (s. a. r., a bev. tan. és a jegyzeteket írta), (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020), 640 p.

Szakál Anna legújabb kötetében a több mint másfél évtizeddel korábban megkezdett Kriza-kutatásait folytatja. A szerző munkásságát követő unitárius olvasók már vártuk, hogy a 2012-ben megjelent „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez* című, páratlanul gazdag forrásközlését újabb kötet kövesse. Reményeinkben nem csalatkoztunk, hiszen a szerző – bár szerényen magát csak sajtó alá rendezőnek nevezi – Kriza gyűjtőhálózatának egyik legkorábbi tagjáról, a „lankadatlan fűrgé szorgalmú”, majd „szegény szerencsétlen” Ürmösi Sándor életpályájáról ad érdekesítő és adatgazdag képet. Sejtethető volt, hogy Szakál Anna az *Egyház-történeti Szemle* 2017. évi második és harmadik számában közzétett Ürmösi-életrajzot és kéziratos hagyatékának jegyzékét kibővíti és kötetbe rendezi. A kiválóan megírt, 117 oldalra terjedő lelkészi pályarajz önmaga is egy kötetnyi, és ehhez járul az *Ürmösi Sándor szövegvilága* címet viselő szövegközlés, ez is, természetesen a „lankadatlan fűrgé szorgalmú”, majd „szegény szerencsétlen” Ürmösi életpályájához iga-

zítva, 393 oldalon. Ezt a jegyzetek (82 oldal), a felhasznált irodalom, nyomtatott és kéziratos források (17 oldal), majd a személynév-, helynév- és tárgymutató követi, végül egy angol nyelvű összefoglaló zárja az összesen 642 oldalas, igen apró karakterrel szedett könyvet. A kötet folklorisztikai értékét nagyban növeli a lelkész Ürmösi pályafutását kontextusba helyező számtalan kordokumentum: esperesi jelentések, egyház- és iskolatörténeti források, panaszlevelek stb. Külön kiemelendő érdeme Szakál Annának, hogy a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában fellelhető ún. UP Iratokat (az unitárius püspök iratai) nemcsak áttanulmányozta, de egyházi jogi szempontból értelmezte is, ezzel is bizonyítva, hogy alaposan beleásta magát mind az unitárius írott, mind pedig a szokásjogba. A mikrotörténeti elemzések során olyan páratlanul gazdag adatokkal szolgált, amit az egyház- és liturgiátörténettel foglalkozó kutatók is hasznosíthatnak, gondolok itt az Ürmösi Sámuel kapcsán közzétett vádakra (pl. hívei és kepefizetői bosszúságára „a dög nyúzó cigányokat” úrvacsoráltatja). Ezek az apró, jelentékte-

lennek tűnő adatok új kontextusba helyezik az unitáriusok 19. századi mikrotörténetét, a sort hosszasan lehetne folytatni a fel-felbukkanó kincsek sorjázásával, de vessünk egy pillantást Ürmösi Sándorra (1815–1872) is, hiszen az ő életpályája köré épült e könyv.

Alig negyedszázadnyi lelkészi pályafutása során Ürmösi tucatnyi egyházközségben fordult meg, talán ő az egyetlen lelkész, aki minden második évben egyházközséget váltott. A főhatóság (püspöki és esperesi hivatalok) irányában tanúsított türelme származásának és az unitárius egyházban jó hírnévnek és közmegebecsülésnek örvendő bátyjának, Ürmösi Sámuelnek (1812–1874) volt köszönhető. Az Ürmösi család mindkét ága (muzsnai és abrudbányai) több lelkészt adott az egyháznak. Ürmösi Sándor a muzsnai ág leszármazottja, születésekor apja, József, Korondon töltötte be a lelkészi állást. Felmenői generációkra visszamenően unitárius lelkészek, ezt Sándor nem is mulasztja el felettesei tudomására hozni, valahányszor fegyelmi vétségei miatt számon kéri. Valószínűleg annak az Ürmösi Jánosnak lehet leszármazottja, akit 1698-ban szenteltek pappá a bölöni zsinaton. Ennek hasonló nevű fiát 1714-ben, annak János fiát pedig 1740-ben, Józsefet 1773-ban szentelték pappá. Sándor apját, Józsefet 1803-ban szentelték fel, ekkor Gagyon volt pap. Sándor 1840-ben Kolozsvárott befejezett tanulmányai

után apja mellé került káplánnak Tordátfalvára. Az 1839-től 1844-ig tartó időszak volt gyűjtés-utazás szempontjából a legfontosabb és leggyümölcsözőbb. Elsősorban közvetlen környezetében, Udvarhelyszéken gyűjtött. Bejárta Tordátfalva környékét, a Nyikó mentét, de gyűjtött a Homoród mentén és Oláhfaluban is. Káplánként, az egyházi kötöttségtől menetesen, hosszabb utazásokra is vállalkozhatott, ekkor utazott el a Barcaságba és a Szászföldre, de ekkor jutott el Munténiába is az elvándorolt magyarok felkutatására. Ennek a rövid időszaknak nyomtatásban is megjelent terméke az 1844-ben Kolozsvárt kiadott nyolcadrét kis könyv, *Az elbujdosott magyarok Oláhországban*. Szakál Anna érdemei közé tartozik, hogy az összes fellelhető kéziratot közölte, és ha lehetősége volt, a kéziratot összevetette a nyomtatott kiadással, és jelezte az alapkiadásba be nem került szövegrészeket. Ürmösi pályájának ez volt az az időszaka, amikor a *Vadrózsák* számára előfizetőket gyűjtött, ekkor készülhettek regéi, mesegyűjteménye, lakodalmas, húsvéti és pünkösdi szokásokat megörökítő leírásai is.

Pályájának következő szakasza 1845-től 1850-ig a marosi egyházközség egyik legkisebb településéhez, Vadadhoz kapcsolódik. Az itt felmerülő problémák már előrevetítették későbbi működését, felettesei számára világossá vált, hogy botrányos viselkedése és összeférhetetlen természete miatt ál-

landó gondot jelent minden közösségben. Erre az időszakra esik első házasságkötése és válása, de a második házasságkötés és gyermekei születése is. Ekkor gyűjtéssel nem foglalkozott, de a *Vadrózsák* kiadása foglalkoztatta. Fontos megjegyeznünk, hogy a *Vadrózsák* kiadási tervében Kriza neve még nem szerepelt. Ürmösit a szomszédban működő lelkész ellen való áskálódásáért Vadadból Bordosra helyezték, de itt sem működött sokáig, mert 1850 júliusától apja mellé rendelték Tordátfalvára segédlelkésznek.

1851 áprilisától 1853 áprilisáig a forradalomban elpusztított verespataki eklézsia papja volt. 1853-tól 1856-ig bözdújfalvi lelkész, itt készítette el a *Székelymagyar szombatosok Erdélyben* című munkáját. Itteni forgolódása sem mondható sikeresnek, hiszen 1856 áprilisában visszakért apja mellé segédlelkésznek, majd ennek halála után 1858-ban törvénytelenül rendes lelkésszé választották. Gyűjtéseit illetően ekkor állíthatta össze hosszabb versgyűjteményét, és ekkor jelent meg nyomtatásban *Egy szomorú éjszaka 1855-ből Junius 20-ról a székelly földön Bözödön és Ujfaluban* című munkája, amelyben egy természeti eseményt ír le.

Az 1858-tól 1867-ig terjedő időszakot már a hanyatlás jellemzi, Ürmösi elzüllött, egyik panaszlevelet a másik után küldték a hívei. Tragédiáját tetőzi, hogy míg felettesei mindent megtettek azért, hogy az egyház köte-

lékében maradjon, „Ürmösi mindeből semmit sem érzékel, egy párhuzamos valóságból írja leveleit, örökös önáltatásban élve” (487. p.). Züllöttsége miatt egy évig *vacantiában* volt, aztán sikerült a nyomáti egyházközségbe kihelyezni, de kudarca itt is várható volt, következő állomása Csekefalva, ám itt sem tudott megtelepedni. Az örökös ivászat ellenére a néprajzi gyűjtés még mindig foglalkoztatta, Kriza püspöknek új adatközlőt ajánlott, s a megjelenés előtt álló *vadrózsákról* is mint *vadrózsánkról* beszélt.

Élete utolsó szakaszában, miután a csekefalvi állást is elvesztette, Fogarasy Mihály katolikus püspökhöz 1868-ban írt levelében áttérési szándékát jelezte, és az év végéig át is tért, de sem természete, sem életkörülményei nem változtak jelentősen. A gyulafehérvári papnevelde portásaként tengette életét, mígnem nyugdíjazták. 1871 áprilisa után Tarcsafalvára költözött bátyja birtokára, itt érte a halál 1872. február 21-én.

A kanyargós és viszontagságos életpálya tanulságai egy-egy lelkészi életútból ma is visszaköszönnek, ezért is ajánlom e kötet elolvasását minden unitárius lelkésznek és esperesnek.

Végül, de nem utolsósorban megköszönöm Szakál Annának, hogy ezzel az igényes kötettel lepte meg az olvasóközönségét, érdeklődéssel várjuk a folytatást.

Kovács Sándor

ABSTRACTS

Árpád Furu, Attila Weisz: *Newly Discovered Carved Stone Details of the Vaulting of the Unitarian Church in Magyarszovát (Suatu) – Results of the 2020 Restoration Works*

Located among the hills of Transylvania 35 km East of Kolozsvár (Cluj Napoca) the Unitarian Church of Magyarszovát (Suatu) is one of the region's important historic buildings. Its remarkable architectural details, which have been described by art historians, recall the decades of the 15th century when the patron family of the church, the Suky family, became influential in the royal court of Hungary. Their political status derived from the quality of their patronage which includes the carved stone details and the wall paintings of the church in Suatu.

The richly decorated vaulted ceiling of the building was demolished in 1790, its material being used for the construction of the two porches. During restoration work that began in 2020, several dozen carved stone pieces were discovered while working on the consolidation of the foundation. Most important of all are the richly decorated keystones, basic elements of the complex heraldry of the Suky family: two types of the family coat of arms were found, as were Hungarian royal and papal crests. Next to several vault rib pieces small statues were also discovered. Analysis of these archeological finds provides an opportunity for a more fundamental art history interpretation of the Magyarszovát Unitarian Church.

Keywords: 15th century, archeology, carved stone, heraldry, Magyarszovát (Suatu), restoration, Unitarian Church of Magyarszovát (Suatu); Suky family

Gizella Keserű: *The Late Confessionalization of the Transylvanian Unitarian Church and the Polish Brethren at the Beginning of the 17th Century*

Contemporaries of the Transylvanian and Polish antitrinitarians called them Socinians. The non-Hungarian literature still uses this name, although Polish antitrinitarians differed from the Transylvanians in geographical location, in a more articulated dogma and in social views. At the beginning of the 17th

century Polish antitrinitarians had to accept the Socinian term because they formed a small group who had fewer legal rights compared to the Transylvanian Antitrinitarians.

Transylvanian antitrinitarians, formed a larger group and had better legal situation than the Polish Brethren, and had fewer writings about religious tolerance, but they accepted a broader spectrum of religious views, they did not force upon anybody an obligatory creed, except when they were forced by external coercion.

The Polish Socinian Valentin Radecke (?–1632) came to Kolozsvár (Cluj-Napoca) and in 1615 was elected bishop by the Transylvanian antitrinitarians. Prince Gábor Bethlen (1580–1629) and his Calvinist followers intervened into the peaceful diversity of the Transylvanian Antitrinitarians and renewed sectarian conflict. In 1619, the Calvinist bishop János Keserői Dajka (1580–1633) visited the regions where Calvinist and Unitarian people lived together, forcing Unitarians to leave their faith.

Nonadorantism remained the strongest religious trend. Radecke and a few of his followers fought against this religious diversity by writing the *Disciplina Ecclesiastica* in 1626, which declared an end to the traditions of free elections of minister and free preaching in the unitarian church.

Bishop Radecke's wish to renew the Polish type of church discipline and ideological homogeneity, however, did not take root in Transylvania. The Polish Brethren could not attract followers amongst the Protestants in Europe, and the power of the nonadorantist wing in both Transylvania and Poland only grew stronger. Their arguments were worsened in 1638 by the destruction of Raków and the Accord ("Complanatio") of Dés (Dej). In spite of the Polish Brethren's arrival in Transylvania, religious diversity continued.

Keywords: Accord ("Complanatio") of Dés, antitrinitarianism, Dés (Dej), *Disciplina Ecclesiastica* (1626), nonadorantism, Polish Brethren, Poland, Raków, Socinians, Transylvania; Bethlen, Gábor (1580–1629); Keserői Dajka, János (1580–1633); Radecke, Valentin (?–1632)

Lehel Molnár: *Kálmán Mihalik, the 100th Anniversary of the Székely Anthem, and the Unitarian High School in Kolozsvár*

In 1921, one year after the Treaty of Trianon, the Székely anthem was created with lyrics by György Csanády (1895–1952) from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) and music composed by Kálmán Mihalik (1896–1922).

It soon became the often-prohibited and persecuted anthem of the Székelys. In Romania it was considered an irredentist song, and between 1946 and 1989 its singing was forbidden both in Romania and in Hungary.

While it has been written in many places that Mihalik Kálmán graduated from the Catholic Piarist High School in Kolozsvár (Cluj-Napoca), and it is true that he was enrolled there, he transferred to the Unitarian high school in Kolozsvár, where he completed the last two years of his studies and graduated at the end of the 1914–1915 school year. He then began his medical studies at Kolozsvár's Ferencz József University. But World War I interrupted his studies and he served as a soldier and fought on the front for many years.

After the Treaty of Trianon, the Ferencz József University was evacuated to Szeged, where Mihalik and many of his colleagues continued their studies. He became a research physician, but four months after the presentation of the Székely anthem, he died of typhus on September 6, 1922, at the age of 26.

Today, in a corridor of the John Sigismund Unitarian High School in Kolozsvár, one can still find a photo of Kálmán Mihalik among those of his classmates on the commemorative plaque for the class of 1914–1915.

Keywords: Ferencz József University (Kolozsvár), irredentism, Kolozsvár (Cluj-Napoca), Piarist High School (Kolozsvár), Szeged, Székely Anthem, Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Treaty of Trianon, Unitarian High school (Kolozsvár); Csanády, György (1895–1952); Mihalik, Kálmán (1896–1922)

Kund Botond Gudor: The Church of Marosszentimre as a Diaspora Symbol – a Non-illusory Church in the Service of the Illusory Community?

Trianon lives with us. The last decades have placed locations and monuments that defy time and autocracy at the centre of national concern. Marosszentimre (Sântimbru) is a Transylvanian status symbol of the struggle for survival. The screams for help of the few living in the diaspora are louder and louder, but at the same time they are the indicators of building a more livable Hungarian vision of Transylvania.

The ups and downs of the 20th century history of the church, rebuilt after the defeat and then victorious battle of János Hunyadi, makes us understand the process of how a stone building became and can become diaspora symbol. Its antiquity only gives patina to the struggle in which, in addition to the pastors, a handful of congregation, ongoing litigation, poetry, fine arts and cinema were also involved. The systematic expropriation of the ecclesiastical property of the

---

Reformed (Calvinist) people of Marosszentimre and the list of the then still congregation was what protected the church and ecclesiastical property from the nationalization considered final between 1923–1927.

The handful of congregation had to prove their existence, their will to live, their property. The struggle of rev. Géza Vincze (1889–1964), politician Dr. Pál Szász (1881–1954), bishops Károly Nagy (1868–1926) and Sándor Makkai (1890–1951), who opposed national arbitrariness, brought the community to life, which itself became involved in the struggle for survival. Poems and confessions defining scattered existence were born of this. While Lajos Áprily (1887–1967) saw the 11 members of the Marosszentimre congregation as a community that defied the passing, subsequent calculations showed the passing of the community. The poem written by Róbert Laczkó Vas (1976) in 2021, sensing the struggle of the only Reformed congregation in Marosszentimre, still has a positive ending. The lesson of the diaspora symbol that still works today is that we cannot allow our churches to collapse, because: “*Where the temples fall to their knees, the people themselves fall to their knees.*” (Sándor Csoóri).

This article introduces the reader to the process of struggle and to the everyday life of the Transylvanian diaspora after Trianon, showing that our symbolic buildings play an active role in this struggle.

Keywords: church of Marosszentimre, diaspora, Marosszentimre, symbol, Transylvania; Áprily, Lajos (1887–1967); Laczkó Vas Róbert (1976); Makkai, Sándor (1890–1951); Nagy, Károly (1868–1926); dr. Szász, Pál (1881–1954); Vincze, Géza (1889–1964)

STUDII

Árpád Furu – Attila Weisz

Elemente de piatră sculptată recent descoperite din bolta bisericii unitariene din Suatu (Magyarszovát) – rezultatele lucrărilor de consolidare din 2020 115

Gizella Keserű

Confesionalizarea bisericii unitariene din Transilvania și Ecclesia Minor din Polonia la începutul secolului al 17-lea 150

ATELIER

Lehel Molnár

Kálmán Mihalik, Colegiul Unitarian din Cluj-Napoca și centenarul *Imnului Secuiesc* 175

VARIA

Kund Botond Gudor

Biserica reformată din Sântimbru ca simbol al diasporei maghiare 184

RECENZIE

Sándor Kovács

Preot unitarian – etnograf inovativ. Opera lui Sándor Ürmösi (1815–1872),
Anna SZAKÁL, (Cluj-Napoca: Societatea Muzeului Ardelean, 2020), 640 p. 205

Rezumate..... 208

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**

dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

Árpád Furu, Attila Weiss
Newly Discovered Carved Stone Details of the Vaulting of the Unitarian
Church in Magyarszovát (Suatu) – Results of the 2020 Restoration Works . . 115

Gizella Keserű
The Late Confessionalization of the Transylvanian Unitarian Church and
the Polish Brethren at the Beginning of the 17th Century. 150

WORKSHOP

Lehel Molnár
Kálmán Mihalik, the 100th Anniversary of the Székely Anthem, and the
Unitarian High School in Kolozsvár 175

VARIA

Kund Botond Gudor
The Church of Marosszentimre as a Diaspora Symbol – a Non-illusory
Church in the Service of the Illusory Community?. 184

BOOK REVIEW

Sándor Kovács

Unitarian Minister – Innovative Ethnographer. The Work of Sándor Ürmösi (1815–1872), Anna SZAKÁL, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020), 640 p. 205

Abstracts 208

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztnymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.

